भारतरत्नमंजूषा.

वनपर्व.

भारतरत्नमंजूषा.

वनपर्व.

हें पुस्तक

रा. रा. पांडुरंग प्रभाकर जोशी, बी. ए.,

यांनीं लिहिलें

व

गणपतराव काशीनाथ अँण्ड् सन्,
सेकन्डहॅन्ड् अण्ड् न्यू बुक्सेलर्स अण्ड् पब्लिशर्स,
यांनीं प्रकाशित केलें.
ठि. फणसवाडी जगन्नाथाची चाळ, पोस्ट काळबादेवी,–मुंबई.

हरजीवन भगवान यांनीं धर्मविजय छापखाना, मुंबई. पायधोणी नं. ५७२
येथें छापिलें.

प्रथमावृत्ति. प्रत ३०००.

सन १९१२ किंमत १२ आणे. संवत १९६८

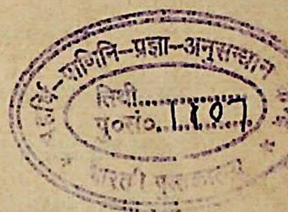
शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
११	२१	हृदय	हृदयं
१४	३	ध्यायंतभर्ज्जुनं	ध्यायंतमर्ज्जुनं
,,	२१	नस्ति	नास्ति
१९	१२	कैरातीयम्।	किरातीयम्।
२९	१	यस्त्वया	यस्त्वयाद्य
३१	८	यदस्त्र	यदस्त्रं
,,	९	तदस्त्रं	तदस्त्रं
,,	१८	त्र्यंवक	त्र्यंबक
३३	१७	चन्मह्यं	चेन्मह्यं
३४	१०	रण	रणे
३६	३	त्र्यवकेण	त्र्यंबकेण
४०	१३	स्वय	स्वयं
५८	६	निर्विचेष्ट	निर्विचेष्टं
५९	१५	शून्य	शून्यं
७४	१२	कार्तयिष्यंति	कीर्तयिष्यंति
७७	१२	तताऽहं	ततोऽहं
७८	३	परिशक्तिुं	परिशंकितुं
८०	१४	तद्रां	तंद्रां
८१	२२	ववष	ववर्ष
८४	१३	प्रयतिष्य	प्रयतिष्ये
८६	१४	कदुकेन	कंदुकेन

९४	७	अथिगच्छतु	अधिगच्छतु
,,	१२	मयाटत्येह	मयाटंत्येह
,,	,,	दृष्ट	दृष्टं
९६	१	अब्रतां	अब्रूतां
,,	१२	त्व	त्वं
९८	२०	देमानां	देवानां
१००	७	दिव्र	दिवं
१०२	१	श्येनकापोतीयम्।	श्येनक०
,,	२२	समासाध	समासाद्य
१०३	१७	जीघंति	जीवंति
,,	१८	दुस्त्वजे	दुस्त्यजे
१०७	१९	मह	महा
११८	३	पर्ति	पाति
११९	१४	ह्मवध्या	ह्यवध्या

सूचना–पुस्तक वाचण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांनीं वरील शुद्धिपत्राप्रमाणें चुक्या दुरुस्त करून द्याव्या.

मुंबई,
५ जुलै १९१२ } **पां. प्र. जोशी.**

प्रस्तावना.

यथा समुद्रो भगवान् यथा हि हिमवान् गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥

गेल्या वर्षीच्या उन्हाळ्यांत करमणुकीखातर '**महाभारत**' वाचीत असतां त्यांत कित्येक स्थळें फारच हृदयंगम व रसाळ अशीं आढळलीं--किंबहुना महाभारतांत असे प्रसंग पदोपदीं आढळतात असें म्हटलें, तरी चालेल. या प्रसंगां पैकीं कांहीं सुरस कथानकें निवडून काढून तीं संकलित केल्यास ते वेंचे इंग्रजी शाळांतून संस्कृताचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस फार उपयोगी पडतील, असें वाटल्यावरून फक्त वनपर्वांतील कांहीं कथारत्नें एकत्र करून, ही **मंजूषा** तयार केली आहे यावरून वनपर्वांत सुंदर व मनोहर प्रसंग काय ते इतकेच, असें कोणीं समजूं नये. आरंभीं दिलेल्या श्लोकांत सौति नामक प्रख्यात पुराणिकानें म्हटल्याप्रमाणें '**महाभारत**' हा ग्रंथ रत्ननिधि आहे. त्यांत आजपर्यंत शेंकडों पाणवुड्यांनीं वुड्या मारून नवीं नवीं पाणीदार मोत्यें बाहेर काढलीं आहेत. तशापैकींच हा एक अल्पसा प्रयत्न आहे. कित्येक मनोहर आख्यानें नाइलाजास्तव बाजूला ठेवावीं लागलीं. मध्यम स्थितींतील कोणाही विद्यार्थ्यांस पुस्तक विकत घेण्यास जड जाऊं नये, अशा बेतानें स्वल्प किंमत ठेवण्याचा कृतसंकल्प असल्याकारणानें पुस्तकाची पृष्ठसंख्या नियमित करणें भाग पडलें. तथापि, प्रस्तुत पुस्तकांत ग्रथित केलेलीं आख्यानें स्वतंत्रपणें वाचणाऱ्या विद्यार्थ्यांस एका सहामाहीस सहज पुरावींत, अशी योजना केली आहे.

संस्कृत वाङ्मयांतील निवडक उताऱ्यांचीं दुसरीं बरींच पुस्तकें असतां, हें नवीन नुसत्या भारतीय आख्यानांचें पुस्तक कशाला पाहिजे ? अशी शंका कित्येकांस येईल. त्यावर आमचें एवढेंच उत्तर आहे कीं आजपर्यंत प्रचलित असलेलीं पुस्तकें ज्याप्रमाणें आपआपल्यापरी विद्यार्थ्यांस कमी जास्त उपयोगी पडलीं, त्याप्रमाणेंच आमची 'मंजूषा' ही पडेल. ज्ञानप्रसाराच्या साधनांचा कोणीं कोणास मक्ता दिलेला नाहीं. पुस्तकांच्या संख्येंत व तऱ्हेंत जितकी भर पडेल तितकी थोडीच आहे, अर्थातच चांगलीं पुस्तकें असतील, तेवढींच फार दिवस टिकतात; भिकार व टाकाऊ असतील, तीं तावडतोब नामशेष होतात. शिवाय, प्रस्तुत पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचें दुसरें कारण असें कीं **महाभारतां**तील भाषेइतकी सुंदर संस्कृत भाषा इतरत्र क्वचितच सांपडेल. सरळ, सुगम व साधी असूनही, सुरस, जोरदार व ओजस्वी, अशी संस्कृत भाषा भारतांतच वाचावी. रूपावलि, समासचक्र पढलेल्या किंवा चवथ्यापांचव्या इयत्तेचें संस्कृत शिकलेल्या विद्यार्थ्यांस भेडसाऊन सोडील, इतकी भारतीय भाषा कठीण नाहीं; किंवा त्यापेक्षां प्रौढ विद्यार्थ्यांस कंटाळा आणील, इतकी ती सोपी किंवा पोरकटही नाहीं. भारतभाषामृततरंगिणीच्या संथ व गंभीर प्रवाहांत आबालवृद्धांनीं खुशाल पोहावें. त्या भाषेंत तरुण वाचकास चटका लावण्याचें जसें सामर्थ्य आहे, तसेंच प्रौढांचें मन तल्लीन करून सोडण्याइतकें गांभीर्य व सौरस्यही आहे. लहान मुलांनां वाचण्यासारखे पंचतंत्र, हितोपदेश व कथासरित्सागर हे ग्रंथ उत्कृष्ट आहेत. त्यांची भाषा सुगम व चटकदार आहे व गोष्टीही बोधप्रद आहेत. तथापि, नीतिशिक्षणाच्या दृष्टीनें भारतीय कथांची योग्यता पंचतंत्रादिकांतील गोष्टींपेक्षां शतपट अधिक आहे. पंचतंत्रांतील गोष्टी ह्या

कल्पित कथा आहेत; व **भारत** हा ग्रंथ जिवंत–हाडामांसानीं बनलेल्या–माणसांचा इतिहास आहे. कांहीं 'चिकित्सक' लोक **भारताला** कल्पित कादंबरी ठरवोत; परंतु आमच्या समाजाच्या हाडींमाशीं खिळलेल्या व सर्व अंगभर खेळेलेल्या पूर्वसंस्कारानुरूप, धर्मभीमादि भारतीय मंडळी ही खरेखुरे ऐतिहासिक पुरुष व आमचे पूज्यतम पूर्वज होत, ही समजूत हल्लींच्या अश्रद्धामय वातावरणांतही आमच्या मुलांच्या अंतःकरणांत कायम राहिलेली आहे. यामुळें **महाभारताच्या** प्रत्येक गोष्टींत जो जिवंतपणा भरलेला आहे, तो कुत्र्यामांजरांच्या गोष्टींत उतरणें शक्य नाहीं. भीष्माची पितृभक्ति, धर्माची सत्यनिष्ठा, द्रौपदीची तेजस्विता, सावित्रीचें पातिव्रत्य, अभिमन्यूचा पराक्रम, कर्णाचें दानशूरत्व इत्यादि भारतीय स्त्रीपुरुषांची उदात्त उदाहरणें नीतिशिक्षणाचे जे धडे मुलांच्या कोंवळ्या अंतःकरणांत बिंबवितील, तेच धडे तितक्याच स्पष्टपणें मुलांस शिकवण्याचें सामर्थ्य गंगदत्त बेडकाच्या अथवा जरद्गव गिधाडाच्या गोष्टींत असेल काय ? वास्तव भाषेच्या काय, किंवा नीतिशिक्षणाच्या काय, कोणत्याही दृष्टीनें **भारतांतील** आख्यानांचें वाचन हें मुलांस अधिक बोधप्रद व मनोरंजक झाल्यावांचून राहणार नाहीं, असें आम्हांस वाटतें.

प्रस्तुत पुस्तकांत कठीण शब्दांवर दिलेल्या टीपा आजपर्यंतच्या चालू वहिवाटीस अनुसरून इंग्रजींत न देतां शुद्ध मराठींत–महाराष्ट्रीय मुलांच्या जन्मभाषेंत–दिल्या आहेत. इंग्रेजी शाळेंत संस्कृत शिकणाऱ्या मुलांसाठीं मराठी टीपा दिलेलें पुस्तक काढलेलें पाहून जुन्या पद्धतीच्या दुराभिमानांत मुरलेल्या कांहीं लोकांस हसूं येईल ! परंतु, गेल्या दहा वर्षांत प्रचलित शिक्षणपद्धतींत लोकमतांत जी प्रचंड विचारक्रांति घडून आली आहे, तिचें ज्यानें

वरवर तरी निरीक्षण केलें असेल, त्यास आमच्या **मराठी टीपा** पाहून चुकल्याचुकल्या सारखें खास वाटणार नाहीं. लहान मुलांस संस्कृत व खुद्द मराठी या भाषा इंग्रेजीसारख्या अपरिचित भाषेच्या द्वारें शिकविण्याचा निसर्गविरुद्ध क्रम गेलीं ९० वर्षे झाला तेवढा बस्स आहे. यापुढें तरी संस्कृत भाषा मराठीच्या द्वारें शिकविण्याचा उपक्रम होणें अत्यंत अगत्याचें झालें आहे. ज्यांचे इंग्रजीचें ज्ञान जेमतेम ३।४ शब्दांचीं वाक्यें समजण्यापलीकडे नाहीं, त्या इंग्रजी ४ थ्या इयत्तेच्या मुलांकडून 'Final *Visarga* preceded by अ and followed by अ &c.' असले, वस्तुतः साधे व सोपे असलेले, परंतु इंग्रजी भाषेच्या पोषाखामुळें अवजड व भयंकर वाटणारे, व्याकरणाचे नियम पोपटासारखे पाठ म्हणवून घेण्यांत कोणा संस्कृत शिक्षकास भूषण वाटत असेल, तें असो ! आम्हांस तरी हा निव्वळ जुलूम वाटतो. या विषयासंबंधें गेल्या १०।१९ वर्षांत वरीच चर्चा झाली असून ती अगदींच फुकट गेली, असे म्हणतां येत नाहीं. आपल्या इलाख्याचे सध्यांचे अधिपति **सर जॉर्ज क्लार्क** यांच्या कारकीर्दींत दुय्यम शिक्षण क्रमाच्या बाबतींत ज्या कित्येक सुधारणा घडून आल्या, त्यांत शाळेंतील शिक्षणक्रमापैकीं कांहीं विषय मुलांच्या जन्मभाषेंत शिकविण्याची परवानगी मिळाली— इतकेंच नव्हे, तर परीक्षेंतील प्रश्नांचीं उत्तरेंही जन्मभाषेंत लिहिण्याची मुभा मिळाली—ही एक फारच महत्वाची सुधारणा होय. अर्थातच ही सुधारणा अद्यापि (सरकारी) 'स्कूलफायनल' परीक्षेपुरतीच आहे. मुंबई युनिव्हर्सिटीला ती अद्यापि मान्य झालेली दिसत नाहीं. पण या बाबतींत सरकारनें घालून दिलेला कित्ता आमची पुराण प्रिय युनिव्हर्सिटीही लवकरच गिरवील, असा रंग दिसत आहे. चांगल्या सुधारणेच्या बाबतींत सरकारचेंच काय पण कोणाचेंही

अनुकरण करण्यांत मोठी मानहानि आहे, असें नाहीं ! असो सरकारच्या या बदल-लेल्या धोरणांत संस्कृत मराठींतून शिकविण्याची व संस्कृताची परीक्षाही मराठीं-तून घेण्याची सवलत मिळालेली आहे; व या महत्वाच्या सवलतीबद्दल संस्कृत भाषेचे सर्व पुरस्कर्ते व हितेच्छु सर जार्ज यांचे मनःपुरःसर आभार मानल्या वांचून राहणार नाहींत. या सवलतीचा फायदा घेऊन नवीन पद्ध-तीचा प्रयोग करून पांहणें हें विद्वान् व प्रगमनशील शिक्षकांवर अवलंबून आहे; व शिक्षक लोक मनांत आणतील तर हा प्रयोग यशस्वी झाल्या वांचून राहणार नाहीं. आज ९० वर्षे इंग्रजींतून संस्कृत शिकविण्याची जी पद्धति सुरू आहे ती सामान्यतः कुचकामाची ठरली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. चार वर्षे संस्कृत शिकून संस्कृत क्रमिक पुस्तकांतील सबंद नियम खडाखड तोंडपाठ म्हणणाऱ्या मुलास रामायण भारतांतील साध्या चार श्लोकांचा अर्थ लावण्याची किती मारामार पडते, याचा अनुभव पुष्कळांस असेल ! संस्कृत वाङ्मयाविषयीं तरुण पिढींत अभिरुचि उत्पन्न करून, संस्कृत ग्रंथांचें वाचन, मनन व संशोधन वाढवावें हा जो संस्कृत भाषा युनिव्ह-र्सिटींत ठेवण्याचा हेतु, तो या पद्धतीनें किती सफळ झाला आहे याचा विचार प्रत्येक संस्कृताभिमान्यानें केला पाहिजे. या जुन्या पद्धतीनें शिकलेल्या विद्यार्थ्यां-पैकीं कांहीं लोक संस्कृत भाषेचे महान् पंडित झाले, ही गोष्ट खरी. पण, ते या पद्धतीच्या साहाय्यानें पंडित झाले नसून, स्वतःच्या बुद्धिसामर्थ्यानें—या पद्धतीच्या नादानपणास न जुमानतां—झाले, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. या पद्धतीमुळें संस्कृतभाषेविषयीं आदर किंवा अभिरुचि उत्पन्न होण्याच्या ऐवजीं उलटा तिचा तिरस्कार व द्वेष मात्र वाढूं लागला आहे. मुंबई शहरांतील पुष्कळ पांढरपेशे हिंदू विद्यार्थी ‘ संस्कृत ’ सेकंड लँग्वेज (दुसरी भाषा) सोडून

'फ्रेंच,' 'पर्शियन' इत्यादि परकी भाषा शिकूं लागले आहेत! कां? 'फ्रेंच' शिकण्याची विशेष आवड म्हणून नव्हे; तर 'संस्कृत' कठीण आहे म्हणून! स्वतःच्या आवडीनें कोणी परकी भाषा शिकेल तर त्यांत कांहीं वावगें नाहीं. पण संस्कृतपेक्षां फ्रेंच किंवा पर्शियन भाषा सोपी या सबबीवर जेंव्हां पांढरपेशा वर्गांतील शेंकडो मुलें संस्कृतापासून पराङ्मुख होत आहेत, तेंव्हां ही एकच गोष्ट आजपर्यंत चालू असलेल्या व्याकरणप्रधान संस्कृत शिक्षण पद्धतीच्या डोक्यावर 'नादानपणा' चा छाप मारण्यास पुरेशी नाहीं काय? जुनी पद्धति हळू हळू बदलून मुलांच्या जन्मभाषेंतून सुंदर संस्कृत वाङ्मयाची ओळख गोड पद्धतीनें करून देण्याची वेळ या पूर्वींच आली होती—आतां अतिकाल झाला आहे. तरी या पुढें नवीं पुस्तकें देशभाषेंतून तयार करून तीं मुलांच्या हातीं देणें, हें मार्मिक विद्वानांचें काम आहे. कोणी संस्कृत पंडित अशीं उत्कृष्ट पुस्तकें लिहितील, तोंपर्यंत हा लहानसा प्रयत्न करून पाहिला आहे. यांत जो काय गुणांश असेल, तो भारतकरांचा—व्यासांचा—आहे. दोष असतील, त्यांचा मात्र धनी मी आहे. शिक्षकांनीं व विद्यार्थ्यांनीं या पुस्तकाचा उपयोग करून न्यूनाधिक्यें मला कळविल्यास त्यांचा मी फार आभारी आहे.

३१ मुंबई.
मे, १९१२.

पां. प्र. जोशी.

भारत-रत्न-मंजूषा.

वनपर्व.

विदुरवाक्य-प्रत्याख्यानम्.

[पांडव वनास गेल्यानंतर "आतां दुर्योधनादि मुलांस ताळ्यावर आणण्याकरितां मी काय करूं ?" अशी धृतराष्ट्रानें विदुरास पृच्छा केली. तेव्हां विदुरानें त्यास "दुर्योधनादिकांस हांकून देऊन युधिष्ठिरास गादीवर बसव" असें खडखडीत उत्तर दिलें. यावरून धृतराष्ट्रास राग येऊन त्यानें रागाच्या भरांत विदुरास आपले घरांतून चालता होण्यास सांगितलें !]

वैशंपायन उवाच.

वनं प्रविष्टेष्वथ पांडवेषु प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽऽविकेयः ।
धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच.

प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा, धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
समश्चत्वं संमतः कौरवाणां पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २ ॥
एवं गते विदुर यदद्य कार्यं पौराश्चेमे कथमस्मान्भजेरन् ।
ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूलांस्तत्त्वं ब्रूयाः साधु कार्याणि वेत्सि ॥ ३ ॥

---

१ प्रज्ञा (बुद्धि) चे आहेत चक्षु (डोळे) ज्याचे तो–धृतराष्ट्र. याला चर्मचक्षु नव्हते; फक्त ज्ञानदृष्टि मात्र होती. २ अंबिकेचा पुत्र धृतराष्ट्र. तप्यमानः + आंबिकेयः=तप्यमान आंबिकेयः असा संधि विसर्गाचा लोप होऊन व्हावा. पण, येथें आर्ष–ऋषिप्रयुक्त–संधि आहे. ३ मऊ आसनावर सुखानें बसलेला. ४ शुक्राचार्य. ५ (धर्मादि द्यूतांत पराजित होऊन वनवासास गेले आहेत) अशा स्थितींत. ६ आम्हां-वर प्रीति करितील. ७ आमचें उन्मूलन करितील; उपटून टाकतील. ८ मूळा सकट.

विदुर उवाच.

[१]त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो[२] नरेन्द्र राज्यं चेदं धर्ममूलं वदंति ।
धर्मे[३] राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान्सर्वान्पाहि पांडोःसुतांश्च ॥ ४ ॥
स वै [४]धर्मो वि[५]प्रलब्धः सभायां पापात्मभिः सौबलेय[६]प्रधानैः ।
आहूय कुंतीसुतमक्षवत्[७]यां पराजैषीत्सत्य[८]संधं सुतस्ते ॥ ५ ॥
एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य[९] राजञ्छेष[१०]स्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापान्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठे[११]त साधु ॥ ६ ॥
तद्वै सर्वं पांडुपुत्रा लभंतां यत्तद्राजन्नभिसृ[१२]ष्टं त्वयासीत् ।
एष धर्मःपरमो यत्स्व[१३]केन, राजा तुष्येन्न पर[१४]स्वेषु गृ[१५]ध्येत् ॥ ७ ॥
यशो न नश्येज्ज्ञा[१६]तिभेदश्च न स्याद्धर्मो न स्यान्[१७]नैव चैवं कृते त्वाम् ।
एतत्कार्यं तव सर्वप्र[१८]धानं तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ॥ ८ ॥
एवं शेषं[१९] यदि पुत्रेषुते स्यादेतद्राजंस्त्व[२०]रमाणः कुरुष्व ।
[२१]तथैतदेवं न करोषि राजन्ध्रुवं[२२] कुरूणां भविता विनाशः ॥ ९ ॥
न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा, शेषं [२३]कुर्याच्छात्र[२४]वाणाम[२५]नीके ।
येषां योद्धा सव्य[२६]साची कृता[२७]स्त्रो धनुर्येषां गांडिवं लोक[२८]सारम् ॥ १० ॥

---

१ धर्म, अर्थ व काम हे तीन अर्थ. २ धर्म आहे मूळ ज्याचें असा. ३ धर्मानें चालून. ४ युधिष्ठिर. ५ फसविला गेला. ६ शकुनि प्रभृति मंडळीनें. ७ अक्षवती=द्यूतसभा, जुगार, अक्ष=फांसा. ८ सत्य प्रतिज्ञेचा. संध्या–प्रतिज्ञा. ९ दुष्ट लोकानीं केलेला. १० शेष–वध (पांडव मानहानि रूपी वध). ११ नांदेल, राहील. १२ दिलेलें. १३ स्वक=स्वतःचें धन. १४ परस्व=परधन. १५ न गृध्येत्=अभिलाष धरूं नये. याच गृध् (गृध्यति) धातू पासून गृध्र म्ह० गिधाड हा शब्द झाला. गृध्र=अति हांवरा व खादाड पक्षी. १६ बांधव. १७ अन्वय–एवं कृते सति त्वां धर्मो न स्यात् इति नैव (किंतु स्यादेव). स्यात् (सज्जेत्) हें मूळचें विध्यर्थी क्रियापद, पण येथें अव्यया प्रमाणें योजिलें आहे. १८ सर्व गोष्टींच्या पूर्वी. १९ भागयाचा अवशेष. २० त्वरेनें; त्वरा करून. येथें वर्तमानकाळवाचक धातुसाधित घालून अव्ययाचा अर्थ आणला आहे. २१ एतदेवं=असेंच; हेंच. २२ खास; निःसंशय. २३ शेषं न कुर्यात्-थोडा भाग सुद्धां अवशिष्ट राहूं देणार नाहीं. २४ शत्रूंच्या लोकांचा. २५ लढाईत. २६ अर्जुन. २७ ज्यानें अस्त्रें संपादन केलीं आहेत, असा. २८ जगाचें सार (अर्क) असें, म्ह० अत्यंत शक्तिमत्.

Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ।
उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते[1] मया यत्तेऽहितमासीत्तदानीम् ॥ ११ ॥
पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तत्त्वं चकर्थ ।
इदं च राजन्हितमुक्तं न चेत्त्वमेवंकर्ता परितप्तासि[2] पश्चात् ॥ १२ ॥
यद्येतदेवमनुमंता[3] सुतस्ते संप्रीयमाणः पांडवैरेकराज्यम् ।
तापो न ते भविता प्रीतियोगान्न चेन्निगृह्णीष्व[4] सुतं सुखाय ॥ १३ ॥
दुर्योधनं त्वहितं वै निगृह्य पांडोःपुत्रं प्रकुरुष्वाधिपत्ये[5] ।
अजातशत्रुर्[6]हि विमुक्तरागो[7] धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ॥ १४ ॥
ततो राजन्पार्थिवाः सर्वे एव वैश्या इवास्मानुपतिष्ठंतु सद्यः ।
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः प्रीत्या राजन्पांडुपुत्रान्भजंतु ॥ १५ ॥
दुःशासनो याचतु[8] भीमसेनं सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ।
युधिष्ठिरं त्वं परिसांत्वयस्व राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ॥ १६ ॥
त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेयमेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच.

एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं पांडवान्प्राप्य[9] मां च ।
हितं तेषामहितं मामकानाम[10]तत्सर्वं मम नोवैति[11] चेतः ॥ १८ ॥
इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं तेषामर्थे पांडवानां यदात्थ ।
तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पांडवार्थे त्यजेयं ? ॥ १९ ॥
असंशयं तेपि ममैव पुत्रा दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ॥
स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति कोनु ब्रूयात्समताम[12]न्ववेक्ष्य ॥ २० ॥

---

१ दुर्योधन जन्मतांच धृतराष्ट्राला विदुरानें सांगितलें होतें कीं "हा पुत्र कुळाचें वाटोळें करील; यास्तव त्याला तूं टाकून दे." २ तूं असें न करशील, तर पुढें तुला पश्चात्ताप होईल. ३ कबूल करील. ४ (पुत्राचा) निग्रह कर; आपल्या पोराला आंवरून धर. ५ राज्यावर बसव. ६ युधिष्ठिर. ७ निरिच्छ; निस्पृह. ८ "याच्" हा धातु आत्मनेपदी असून "याचतु" असा परस्मैपदी प्रयोग 'आर्ष' आहे. ९ पांडवाचा कड घेऊन. प्राप्य=संबंधीं. १० माझ्या पुत्राचें. ११ माझ्या मनास पटत नाहीं. १२ निःपक्षपाताचा अवलंब करून.

स मां जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं सुसांत्व्यमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥ २१ ॥

वैशंपायन उवाच.

एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदंतर्वेश्म सहसोत्थाय राजन् ।
नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २२ ॥

द्रौपद्याश्वासनम्.

[पांडव द्यूत खेळून सर्व राज्य हरले, तेव्हां भगवान् कृष्ण एका युद्धांत गुंतला होता पांडव वनवासास गेल्यावर, तो मोकळा होतांच वनांत त्यांस भेटण्या करितां गेला. त्याला पाहतांच द्रौपदीस गहिंवर येऊन तिनें दुःशासनादि पाप्यांनीं आपला भरसभेंत कसा उपमर्द व छळ केला तें सांगून आपल्या पतींपैकीं कोणीहि आपणास कसें सोडविलें नाहीं तो सर्व प्रकार निवेदन केला व क्रोधाविष्ट होऊन कृष्णास बोलली कीं "माझें असें या जगांत कोणीहीं नाहीं. सर्व असून व्यर्थ आहेत, तूंहि माझा कोणी नव्हेस" हे त्या साध्वीचे दुःखोद्गार ऐकून कृष्णानें ही "तुमच्या शत्रूंच्या बायका लवकरच अशा रडतील, यांत शंका नाहीं" असें निश्चयपूर्वक सांगून तिची समजूत केली.]

एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।
तस्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ॥ १ ॥
धृष्टद्युम्नप्रमुखैर्भ्रातृभिः परिवारिता ।
पांचाली पुंडरीकाक्षमासीनं भ्रातृभिः सह ॥ २ ॥
अभिगम्याब्रवीत्क्रुद्धा शरण्यं शरणैषिणी ।
त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ३ ॥

---

१ कुटिल; वांकडें. २ तुझा (व्यर्थ) अधिक मान ठेवितों. ३ मनास वाटेल तर; (अव्यय) ४ छिनाल बायकोचें कितीही समाधान केलें तरी ती (नवऱ्याला) सोडून जातेच ! (तसा तूंही जाणार, तर खुशाल जा !) ५ घरांत गेला. ६ "नेदमस्ति" हें कुळ नाहींसें होईल ! ७ एकदम घाईघाईनें निघून गेला. ८ वीरांच्या समुदायांत. ९ संतापलेले. १० वेष्टिलेली. ११ द्रौपदी-पांचाळ राजाची मुलगी. १२ कमलनयन-कृष्ण. १३ सहायकर्त्याला, रक्षित्याला. १४ सहाय इच्छिणारी, रक्षणेच्छु. १५ सर्व शक्तिमान्. १६ सर्वव्यापी. १७ क्रीडा, चेष्टा, करीत आहेस.

लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
नभश्चंद्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्[1] ॥ ४ ॥
मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ।
त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥
सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या येच मानुषाः ॥ ६ ॥
कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत[2] मादृशी[3] ? ॥ ७ ॥
स्त्रीधर्मिणी[4] वेपमाना दुःखिता कुरुसंसदि[5] ॥ ८ ॥
दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ९ ॥
दासीभावेन मां भोक्तुमीषुस्ते मधुसूदन ।
जीवत्सु[6] पांडुपुत्रेषु पंचालेषु[6] च वृष्णिषु[6] ॥ १० ॥
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासी कृता बलात् ॥ ११ ॥
गर्हये[7] पांडवांस्त्वेव युधिश्रेष्ठान्[8]महाबलान् ।
यत् क्लिश्यमानां[9] प्रेक्षंते धर्मपत्नीं यशस्विनीं ॥ १२ ॥
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च गांडिवम् ।
यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां[10] जनार्दन ॥ १३ ॥
शाश्वतोयं[11] धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
यद्भार्यां परिरक्षंति भर्तारोऽल्पबला[12] अपि ॥ १४ ॥

---

१ तुजमुळें प्रतिष्ठा पावलें आहे; तूं त्याचा आधार आहेस. २ ओढिली जावी. ३ माझ्या सारखी. ४ ऋतुमती; रजस्वला. ५ कौरवांच्या सभेंत. ६ पांचाळ, पांडव, व वृष्णि (यादव) हे घडघडित जिवंत असतां, त्यांनां न जुमानतां (ही सती सप्तमी आहे.) ७ दोष देतें; ठपका ठेवतें. ८ युद्धांत श्रेष्ठ-अलुक्स. ९ गांजलेली, छळलेली, अवमानित. १० सहन करितात. ११ निश्चित, कायमचा. १२ दुर्बळ.

भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा[1] भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा[2] भवति रक्षितः ॥ १५ ॥
आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ १६ ॥
नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजंति कदाचन ।
ते मां शरणमापन्नां नान्व[3]पद्यंत पांडवाः ॥ १७ ॥
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च जीवितं ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्त[4]मपि जीवति ॥ १८ ॥
एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमाना सुदुःखिता ।
निवसाम्यार्यया[5] हीना[6] कृष्ण धौम्यपुरःसरा ॥ १९ ॥
त इमे सिंहविक्रान्ता[7] वीर्येणाभ्यधिकाः परैः[8] ।
[9]निहीनैः परिक्लिश्यंतीं समुपेक्षंति[10] मां कथम् ॥ २० ॥
एतादृशानि दुःखानि सहंती दुर्बलीयसां ।
दीर्घकालं प्रदीप्ता[11]ऽस्मि पापानां पापकर्मणाम् ॥ २१ ॥
कुले महति जातास्मि दिव्येन[12] विधिना किल ।
पांडवानां प्रिया भार्या स्नुषा पांडोर्महात्मनः ॥ २२ ॥
कचग्रहम[13]नुप्राप्ता साऽस्मि कृष्ण वरा सती ।
[14]पंचानां पांडुपुत्राणां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ २३ ॥
इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
पद्मकोश[15]प्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ २४ ॥

---

१ संतति. २ "आत्मा वै पुत्रः" अशी श्रुति आहे. ३ माझें रक्षण करण्यास आले नाहींत. ४ क्षणभर. ५ कुंतीसासूबाईंच्या विरहित—त्यांच्यापासून दूर. ६ धौम्य ऋषींच्या उपदेशाप्रमाणें वागणारी. ७ सिंहाप्रमाणें विक्रम म्ह० पराक्रम आहे ज्यांचा ते. ८ शत्रूं पेक्षां. ९ नीच, अकुलीन, क्षुद्र अशा (शत्रूंकडून). १० उपेक्षा करितात. ११ संतापलेली. १२ द्रौपदी यज्ञापासून उत्पन्न झाली होती. १३ केशा-कर्षणाच्या-केश धरून ओढिली जाण्याच्या—उपमर्दास प्राप्त झालें. १४ पांच पांडवांच्या डोळ्यांदेखत. १५ ज्याचा प्रकाश कमळाच्या गाभ्याच्या प्रकाशाप्रमाणें होता, अशा (हातानें).

स्तनावपतितौ[1] पीनौ सुजातौ[2] शुभलक्षणौ ।
अभ्यवर्षत[3] पांचाली दुःखजैरश्रुबिंदुभिः ॥ २५ ॥
चक्षुषी परिमार्जंती[4] निःश्वसंती पुनः पुनः ।
वाष्पपूर्णेन[5] कंठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
नैव मे पतयः संति न पुत्रा न च बांधवाः ।
न भ्रातरो नच पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ २७ ॥
ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं[6] विशोकवत्[7] ।
न च मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा[8] ॥ २८ ॥
चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्याऽस्मि नित्यशः ।
संबंधाद्[9]गौरवात्[10]सख्यात्[11]प्रभुत्वेनैव[12] केशव ॥ २९ ॥

वैशंपायन उवाच.

अथ तामब्रवीत् कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे[13] ।

वासुदेव उवाच.

रोदिष्यंति स्त्रियो ह्येवं येषांक्रुद्धासि भाविनि[14] ॥ ३० ॥
बीभत्सु[15]शरसंच्छन्नान् शोणितौघपरिप्लुतान् ।
निहतान्वल्लभान्वीक्ष्य[16] शयानान्वसुधातले ॥ ३१ ॥
यत्समर्थं[17] पांडवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
सत्यं ते प्रतिजानामि[18] राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ ३२ ॥
[19]पतेद्द्यौर्हिमवान्[20] शीर्येत्पृथिवी शकली[21]भवेत् ।
[22]शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं[23] वचो भवेत् ॥ ३३ ॥

---

१ अपतित=ताठ. २ सुंदर. ३ भिजविती झाली. ४ पुसणारी. ५ सगद्गद कंठानें; गळा भरून येऊन. ६ दुर्लक्ष करितां. ७ जसें कांहीं मला दुःखच झालें नाहीं, असें समजून. ८ 'खो' 'खो' हांसला! ९ नात्यामुळें. १० थोर योग्यतेमुळें. ११ स्नेहामुळें, घरोब्यामुळें. १२ सामर्थ्यामुळें. १३ वीरसमुदायांत. १४ हे सुंदर व सुशील द्रौपदि! १५ अर्जुन. १६ अन्वय-भाविनि, येषां क्रुद्धासि तेषां स्त्रियः वल्लभान् बीभत्सुशरसंच्छन्नान्, शोणितौघपरिप्लुतान्, निहतान्, वसुधातले शयानान्वीक्ष्य एवं रोदिष्यंति. १७ योग्य, हितप्रद. १८ प्रतिज्ञेनें सांगतों १९ अकाश कोसळून खालीं पडेल. २० हिमालय पर्वत फुटून जाईल; चिंधड्या उडतील. २१ तुकडे होतील. २२ सुकेल; आटेल. २३ व्यर्थ, असत्य.

ब्रह्मसंग्रहः

[पांडव द्वैतवनांत होते त्या समयीं बक दाल्भ्य नांवाच्या ऋषीनें युधिष्ठिराच्या ब्राह्मणांवरील प्रेमाबद्दल त्याची स्तुति करून असें प्रतिपादन केलें कीं राजे लोक जर ब्रह्मबुद्धिचा संग्रह करितील तरच ते अत्यंत बळवान् होतील व राज्यकारभार सुयंत्रित तऱ्हेनें चालेल.]

* वसत्सु वै द्वैतवने पांडवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं[1] महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥
ईर्यमाणेन[2] सततं ब्रह्मघोषेण सर्वशः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्द्वैतवनं सरः ॥ २ ॥
यजुषा[3]मृचां[4] साम्नां[5] च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निःस्वनो[6] हृदयंगमः ॥ ३ ॥
ज्याघोष[7]श्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमतां ।
संसृष्टं[8] ब्रह्मणा[9] क्षत्रं[10] भूय[11] एव व्यरोचत[12] ॥ ४ ॥
अथाब्रवीद्बको[13] दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरं ।
[14]संध्यां कौंतेयमासीनमृषिभिः परिवारितं ॥ ५ ॥
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनां ।
होमवेलां[15] कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलित[16]पावकां ॥ ६ ॥
चरंति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता[17] धृतव्रताः[18] ।
भृगवो[19]ऽगिरसं[20]श्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥

---

* या पाठांत योजिलेला 'ब्राह्मण' शब्द जातिवाचक नाहीं. ब्राह्मण म्हणजे ज्ञानसंपन्न पुरुष असा अर्थ समजावा. १ व्याप्त झालें, भरून गेलें. २ ईर्यमाण—कोंदाटलेलें, दुमदुमलेलें. इर् (इरयति) दुमदुमणें ३ स्तोत्रांचा. ४ ऋचांची. ५ संगीताचा. ६ नाद, घोष. ७ धनुष्याच्या दोरीचा टणत्कार. ८ संयुक्त; संयोग पावलेलें. ९ ब्रह्मतेज. १० क्षात्र तेज. ११ अधिक; फार १२ शोभूं लागलें. १३ एका ब्राह्मणाचें नांव. १४ संध्या करून बसलेला. १५ होमाची वेला. १६ संप्रज्वालितः पावक. (अग्निः) यस्यां सा. १७ राखिले जात आहेत. १८ व्रतस्थ; कांहीं व्रत पतकरलें आहे ज्यांनीं असे. १९ भृगूचे वंशज. २० अंगिराचे वंशज.

आगस्त्याश्च महाभागा[1] आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८ ॥
इदं तु वचनं पार्थ श्रुणुष्व गदतो मम ।
भ्रातृभिः सह कौंतेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥
ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णे दहंतः[2] शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १० ॥
नाब्राह्मणः[3] तात चिरं बुभूषेत्[4] दिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुं ।
विनीतधर्मार्थम्[5] अपेतमोहं[6] लब्ध्वा द्विजं नुदति[7] नृपः सपत्नान्[8] ॥ ११ ॥
चरन्[9] नैश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम्[10] ।
नाध्यगच्छद्बलिर्[11] लोके तीर्थम्[12] अन्यत्र[13] वै द्विजात् ॥ १२ ॥
अनूनम्[14] आसीदसुरस्य कामैः[15] वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षया[16] आसीत् ।
लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्[17] तेष्वाचरन्दुष्टम्[18] अथो[19] व्यनश्यत् ॥ १३ ॥
नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूतिः[20] वर्णं द्वितीयं[21] भजते चिराय ।
समुद्रनेमिः[22] नमते तु तस्मै यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४ ॥
कुंजरस्येव[23] संग्रामे परिगृह्यांकुशग्रहं ।
ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलं ॥ १५ ॥

---

१ पुण्य, पवित्र. २ एकत्र होऊन उठलीं असतां (द्वि. व.) शत्रूला जाळून टाकतात. ३ अ-ब्राम्हणः—पदरीं ब्राह्मण नसलेला (क्षत्रिय). ४ ऐश्वर्यामिच्छेत्. ५ धर्म व अर्थ हे जो शिकला आहे असा; विनीतो धर्माथौं येन सः. ६ ज्याचा मोह गेला आहे असा. ७ हांकून लावितो. ८ शत्रूंना. ९ ब्रह्मपदाला पोंचविणारा. १० प्रजापालनापासून उत्पन्न होणारा. ११ एका असुर राजाचें नांव. १२ पुण्य वस्तु, तारणारा उपाय. १३ द्विजेतर मनुष्यांमध्यें. १४ इच्छित वस्तूंची प्राप्ति कांहीं अल्प होती असें नाहीं, ह्म० सर्व इष्ट वस्तु त्याला प्राप्त होत होत्या. १५ बलि. १६ संपूर्ण, भरपूर. १७ ब्राह्मणांच्या बुद्धीचा अवलंब केल्यामुळें. १८ दुष्टपणानें वागल्यानें. १९ अथ. २० समृद्धियुक्त, समृध्ध. २१ क्षत्रिय वर्ण. २२ समुद्रानें परिवेष्टित, (समुद्रः नेमिः यस्याः सा भूमिः); नेमिः-परिधि. २३ यथा संग्रामे कुंजरस्य अंकुशग्रहं परिगृह्य बलं क्षीयते तथा ब्राम्हणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य बलं क्षीयते; कुंजर—हत्ति; परिगृह्य-वर्जयित्वा; अंकुशग्रहः—महात; विप्रहीन-वांचून, शिवाय.

ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलं ।
¹तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकः² प्रसीदति ॥ १६ ॥
यथा हि सुमहानग्निः कक्षं³ दहति सानिलः ।
तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुं ॥ १७ ॥
ब्राह्मणेष्वेव⁴ मेधावी⁵ बुद्धिपर्यषेणं चरेत् ।
अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १८ ॥
अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय⁶ ।
यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं⁷ बहुश्रुतं⁸ ब्राह्मणमेव वासय⁹ ॥ १९ ॥
ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव¹⁰ नित्यं युधिष्ठिर ।
तेन ते सर्व लोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २० ॥

वैशंपायन उवाच.

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् ।
युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः¹¹ सुमनसोऽभवन्¹² ॥ २१ ॥

द्रौपदीपरीतापवाक्यम्.

[पांडव वनांत असतां एके प्रसंगीं द्रौपदी व युधिष्ठिर यांजमध्यें संवाद झाला. द्रौपदी बोलली "आम्हांला जेव्हां वनांत घालविलें त्यावेळेस सर्वांच्या डोळ्यांस टिपें आलीं, पण त्या दुर्योधनादिकांस यत्किंचित्‌ही वाईट वाटलें नाहीं; इतकेंच नव्हे तर ते उलटे आनंदानें नाचूं लागले ! असें असतां महाराज ! आपणांस राग येत नाहीं काय ? आपलें राज्य गेलें; वैभव नष्ट झालें; आपण व आपले बंधू सुखांत रुळलेले व शरीरकष्टाला अनुचित असे असून त्यांस आज कष्ट सोसावे लागत आहेत, हें पाहून आपला क्रोध कसा भडकत नाहीं ? माझी विटंबना आपणास कशी सहन

१ तीं दोन्ही जेव्हां हातांत हात घालून साहचर्यानें चालतात. २ जग प्रसन्न होतें, सुखी होतें. ३ गवताची गंज. ४ ब्राह्मणांच्या बुद्धिचें साकल्यें करुन संग्रहण करावें. ५ बुद्धिमानानें. ६ सत्पात्रीं दान होण्याकरितां. ७ शहाणा. ८ विद्वान्. ९ जवळ बाळग, संग्रहीं ठेव. १० वर्तन. ११ अत्यंत. १२ प्रसन्नचित्त.

झाली ? कीं आपल्या अंगांत तेजच नाहीं ? एरव्हीं स्वस्थ कसे बसलां असतां? ही क्षमेची वेळ नव्हे; तेज दाखविण्याची–पराक्रम गाजविण्याची–ही वेळ आहे; तर उठा." या भाषणास युधिष्ठिरानें समर्पक उत्तर दिलें कीं "राग व तेज या वस्तु एक नव्हेत. तुझा ग्रह चुकीचा झाला. आहे. राग हा दुष्ट मनोविकार आहे व त्याचा प्रतिबंध करण्यास तेजाची अपेक्षा असते. त्यानें सर्व मानवजातीचें नुकसान होईल. पिता पुत्रास विचारणार नाहीं, गुरु शिष्यास विचारणार नाहीं, व सर्व मनुष्यकोटीचा क्षय होऊन जाईल. क्षमा ही सर्वांत सलोखा उत्पन्न करते. क्षमा हींच तेज होय. क्षमा ज्याला साध्य झाली त्यास सर्व कांहीं सिद्धी प्राप्त झाल्याच. मला ती शक्ति आहे, व म्हणून मी क्षमेचा अवलंब करूं शकतों. दुर्योधनादिकांस गुरुजन सांगत असतांहि तिचा आश्रय करण्याची बुद्धि होत नाहीं, या करितां ते नाश पावतील."]

वैशंपायन उवाच.

ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने कृष्णया[1] सह ।
उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १ ॥
प्रिया च दर्शनीया[2] च पंडिता च पतिव्रता ।
अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच.

न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु[3] किंचन ।
विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य[4] दुरात्मनः ॥ ३ ॥
यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः[5] प्रतिवासितम् ।
वनं प्रस्थाप्य[6] दुष्टात्मा नान्वतप्यत[7] दुर्मतिः ॥ ४ ॥
आयसं[8] हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्य[9]श्रावयत्[10]तदा ॥ ५ ॥

---

१ द्रौपदी. २ सुंदर. ३ त्या पाप्याला आमच्या बद्दल बिलकूल दुःख वाटत नाहीं. ४ क्रूर. ५ हरिणाचीं कांतडीं परिधान करविलीं आहेत ज्या कडून त्या तुला. ६ पाठवून. प्रस्था–निघणें, जाणें. 'प्रस्थाप्य' हें त्याचें प्रयोजक रूप. ७ अनुताप पावला. ८ लोखंडी, पोलादी, अति कठीण. ९ कठोर शब्द; रूक्षाणि-रूक्षाणि वचांसि. १० ऐकविले.

सुखोचितमदुःखार्हं[1] दुरात्मा ससुहृद्गणः ।
ईदृशं दुःखमानीय[2] मोदते पापपूरुषः ॥ ६ ॥
चतुर्णामेव[3] पापानामस्रं[4] न पतितं तदा ।
त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि[5] ॥ ७ ॥
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन्दुःशासनस्य च ॥ ८ ॥
इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां[6] नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलं ॥ ९ ॥
इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनं ।
शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितं ॥ १० ॥
[7]दांतं यच्च सभामध्य आसनं रत्नभूषितं ।
दृष्ट्वा कुशबृसीं[8] चेमां शोको मां रुंधयेत्ययं[9] ॥ ११ ॥
यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितं ।
तच्च राजन्न पश्यंत्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२ ॥
या त्वाऽहं चन्दनादिग्ध[10]मपश्यं सूर्यवर्चसं[11] ।
सा त्वां पंकमला[12]दिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३ ॥
या त्वाऽहं [13]कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि [14]चीरिणं ॥ १४ ॥
यच्च तद्रुक्मपात्री[15]भिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
व्हियते ते गृहादन्नं संस्कृतं[16] सार्वकामिकं[17] ॥ १५ ॥

---

१ दुःखाला अयोग्य. २ (दुःखाप्रत) नेऊन ३ दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण व शकुनि या चौघांचें. ४ अश्रु, टीप. ५ आजिनं वासः यस्य स अजिनवासाः तास्मिन् त्वयि=तुम्ही मृगचर्मे धारण करून निघालां तेव्हां. ६ दुःखामध्यें निमग्न झालेल्यांच्या. ७ हस्तिदंती. ८ दर्भाची बैठक. बृसी=आसन. ९ अडखळवितो, म्ह० गहिंवरवितो. १० आदिग्ध-लिप्त. ११ सूर्याप्रमाणें तेज आहे ज्याचें अशा तुला. वर्चस् (न.)=तेज. १२ चिखल व मळ यांनीं माखलेला. १३ रेशमी. १४ वल्कलें धारण करणारा-चीराणि अस्य सन्ति इति चीरी तं चीरिणम्. १५ सोन्याचीं भांडी हातांत घेतलेला. १६ मीठ मसाला घालून तयार केलेलें. १७ सर्व इच्छा पुरविणारें.

यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनां ।
दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ॥ १६ ॥
सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ॥ १७ ॥
तच्च राजन्न पश्यंत्याः का शांतिर्हृदयस्य मे ।
यत्ते भ्रातॄन्महाराज युवानो मृष्टकुंडलाः ॥ १८ ॥
अभोजयन्त मृष्टान्नैः सूदैः परमसंस्कृतैः ।
सर्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ॥ १९ ॥
अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ।
भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनं ॥ २० ॥
ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ।
भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युतं ॥ २१ ॥
सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ।
सत्कृतं विविधैर्यानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ २२ ॥
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ।
अयं कुरून्रणे सर्वान्हंतुमुत्सहते प्रभुः ॥ २३ ॥
त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ।
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ॥ २४ ॥
शरावमर्दे शीघ्रत्वात्कालांतकयमोपमः ।
यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ॥ २५ ॥

---

१ गृहविहीन, अनिकेतन रहाणें हें एक यतीचें व्रत असतें. [करतलभिक्षा तरुतलवासः-शंकराचार्य]. २ गृहस्थाश्रमी लोक. ३ सत्वशील, पौष्टिक. ४,५,६ इष्ट अन्नांनीं सहस्र नांवाचीं पात्रें सत्कारिलींस, सहस्र=अन्न वाढण्याचें पात्र विशेष. सर्वकामैः-काम्य अशा सर्व अन्नांनीं. ७ मनोरथ. ८ सुंदर कुंडलें धारण करणारे. ९ मिष्ट अन्नांनीं. १० आचारी. ११ वन्य अन्नानें. १२ राग. १३ न चुकणारा, कधींही न चुकलेला. १४ कां? कसा? १५ अवर्णनीय, अत्युत्कृष्ट. १६ मारण्याला उत्कंठित झाला आहे. १७ तुझ्या प्रतिज्ञेकडे लक्ष देऊन. १८ सहस्रार्जुन, याला सहस्र बाहू होते. १९ बाणपातप्रसंगीं.

यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ।
तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ॥ २६ ॥
ध्यायंतमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि ।
दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितं ॥ २७ ॥
न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ।
यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोजयत् ॥ २८ ॥
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ।
यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ॥ २९ ॥
प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतप ।
क्षिपत्येकेन बाणेन पंचबाणशतानि यः ॥ ३० ॥
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ।
श्यामं बृहंतं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ॥ ३१ ॥
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ।
दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात्क्षमासि पार्थिव ।
नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखितावुभौ ॥ ३३ ॥
अदुःखार्हौ मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्धते ।
द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पांडोर्महात्मनः ॥ ३४ ॥
धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रतां ।
मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात्क्षमासि पार्थिव ॥ ३५ ॥
नूनं च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातॄंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३६ ॥

---

१ ब्राह्मणांचा सत्कार केला, त्यांची ऊठबस केली. २ विचारांत पडलेला. ३ उत्तम रथी. ४ वाहनें. ५ हत्ती. ६ बळानें. ७ घेता झाला. ८ बळकट, बांधेसूद ९ खड्गचर्मधरांमध्यें, चर्म=ढाल. १० पतिव्रता.

न [1]निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं[2] स्मृतं ।
तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीत[3]वत् ॥ ३७ ॥
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्यु[4]त ॥ ३८ ॥
तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
ते[5]जसैव हि ते शक्या निहंतु नात्र संशयः ॥ ३९ ॥
तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अप्रियः सर्व भूतानां सोऽमुत्रेह[6] च नश्यति ॥ ४० ॥
तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु[7] सततं चापकारिषु ॥ ४१ ॥
नहि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्यकुरून्प्रति ।
तेजसश्चागते काले तेजमुत्स्रष्टुमर्हसि[8] ॥ ४२ ॥
मृदु[9]र्भवत्यनुज्ञांत[10]स्तीक्ष्णादुद्विजंते[11] जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं चैतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर प्रतिवचनम्.

युधिष्ठिर उवाच.

क्रोधो हंता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता[12] पुनः ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोध[13]मूलौ भवाभवौ[14] ॥ १ ॥

---

१ क्रोधशून्य, नेभळा. २ सिद्धांत, म्हण. (व्युत्पत्ति असाही अर्थ आहे). ३ उलटें. ४ त्रास देतात. ५ फक्त पराक्रमानेंच. ६ अमुत्र=परलोकीं; इह=या जगांत. ७ लुब्ध=लाभोविष्ठ. ८ बाहेर फेंकण्यास, प्रकट करण्यास; " सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः "—कालिदास. ९ कोणी जरा मऊपणानें वागला, तर लोक त्याच्यावर हुकमत चालवितात व अम्मल गाजवितात; पण तोच जरा कडक असेल, तर लोक त्याच्या वाऱ्यास उभे राहत नाहींत! १० आज्ञाधारक, नम्र. ११ वचकून वागतात, दूर पळतात. १२ उत्पन्न करणारा, भावना आणणारा. १३ क्रोध आहे मूल—उत्पत्तिस्थान—ज्यांचें, असे. १४ उत्कर्ष आणि नाश.

यो हि [1]संहरते क्रोधं [2]भवस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ॥ २ ॥
तस्याभावाय[3] भवति क्रोधः परमदारुणः ।
क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ॥ ३ ॥
तत्कथं मादृशैः[4] क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनं ॥ ३ ॥
क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया[5] वाचा श्रेयसो[6]ऽप्यवमन्यते[7] ॥ ४ ॥
वाच्यावाच्ये[8] हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
नोकार्यमस्ति[9] क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५ ॥
हिंस्यात्[10]क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान्संपूजयीत च ।
आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्[11]यमसादनं[12] ॥ ६ ॥
एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः[13] ।
इच्छद्भिः परमश्रेयं[14] इह चामुत्र चोत्तमं ॥ ७ ॥
तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधः[15]श्चरेत् ।
एतद्द्रौपदि संधार्य[16] न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८ ॥
आत्मानं च परांश्चैव त्रायते महतो भयात् ।
क्रुध्यंतम[17]प्रतिक्रुध्यन्[18] द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९ ॥
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्लिश्यतेऽशक्तिमान्नरः ।
बलीयसां[19] मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥

---

१ आंवरतो. २ त्याचा खरा संसार, म्ह. त्याच्या जन्माचें खरें सार्थक्य झालें. ३ नाशार्थ. ४ माझ्यासारखा (मनुष्य). ५ कठोर. ६ श्रेष्ठ लोकांनां. ७ अवमानितो. ८ काय बोलावें व काय न बोलावें हें सुद्धां क्रोधवश मनुष्याच्या मुळींच ध्यानांत राहत नाहीं. ९ रागावलेल्या मनुष्याला 'अकार्य' 'अवाच्य' कोणतेंच नाहीं. तो वाटेल तें करील व वाटेल तें बोलेल. १० मारील. ११ पाठवील. १२ यमाच्या घरीं. १३ थोर, मनःसंयमी पुरुषांनीं. १४ कल्याण. १५ आमच्या सारखा. १६ मनांत बाळगून. १७ रागावलेल्यावर परत न रागावणारा. १८ अपकार नाहींसा करणारा. १९ बलिष्ठ माणसांनां त्रास देऊं पाहतो.

तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यंत्यनात्मनः ।
तस्माद्द्रोपचशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतं ॥ ११ ॥
तस्माच्छश्वत्यजक्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितं ॥ १२ ॥
यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रांतमचेतसां ।
अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्याददनिंदिते ॥ १३ ॥
यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ १४ ॥
अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ १५ ॥
आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनंतरं ।
प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ १६ ॥
हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितॄन् ।
हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ १७ ॥
एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ १८ ॥

---

१ देह त्याग केल्यानें त्याला इहलोक किंवा परलोक कोणचेंहि लाभत नाहीं. तेव्हां अशक्तानें क्रोध टाकून आपलें व दुसऱ्याचें रक्षण करावें हें उत्तम असा आशय. २ आला. ३ सांगितलें आहे. मूळ अर्थ 'वेदांत किंवा स्मृतींत सांगितलेलें आम्हांला आठवतें' असा आहे. ४ स्वधर्म सोडणारा [अपगः]=स्वधर्म या शब्दाचा समास होऊनही द्वीतीयेचा प्रत्यय राहिला आहे. हा आर्ष प्रयोग आहे. ५ क्षमा, आर्जव इत्यादि सर्व गुण. ६ लंघिलें, सोडलें. ७ माझ्या सारखा कसा बरें अतिक्रम करील. ८ स्विद् हें प्रश्नार्थी अव्यय आहे. ९ मनुष्य जातांत १० क्षमावान पुरुष. ११ एकी. १२ भेद, भांडण. १३ तापित. १४ तापवील. १५ गुरुणापि हतः तं आहन्यात् किमुत अन्यं इति भावः १६ विनाश आणि अधर्म फैलावतील. १७ वाणीनें ताडण केलेला. १८ हल्ला केला गेलेला. १९ ताडित. २० क्रोधाच्या प्राबल्यामुळें पूर्ववयांतच पतिपत्नी यानीं एकमेकांचा नाश केल्यानें उत्पत्ति थांबेल !

ताः क्षिपेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ १९ ॥
यस्मात्तु लोके दृश्यंते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ २० ॥
क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने ।
क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितं ॥ २१ ॥
आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥
प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ २२ ॥
क्षमा यज्ञः क्षमा धर्मः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षंतुमर्हति ॥ २३ ॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ २४ ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनां ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥ २५ ॥
तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २६ ॥
पितामहः शांतनवः शमं संपूजयिष्यति ।
कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ॥ २७ ॥
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।

---

१ नाश पावतील, चहूंकडे जातील. २ क्रोधाविष्ट राजा झाला असतां. ३ नाश, अवदशा. ४ क्षमावान् पुरुषापासून. ५ जसा अशक्त मनुष्य बलवानानें ताडिला गेला तरी क्षमा करितो तसा प्रभाववान् असून सुद्धां जर पुरुष क्षमा करील तर सर्व श्रेष्ठ लोकांची त्यास प्राप्ति होईल. ६ ब्रह्म हें क्षमेनें प्राप्य होय. ७ संचित तप रक्षिणारी क्षमा होय. ८ भविष्यत्तपाचें रक्षण करणारी क्षमा. ९ दासी पुत्र (विदुर हा व्यासापासून अंबिकेच्या दासीला झालेला पुत्र होय).

कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ २८ ॥
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ २९ ॥
एतैर्हि राजा [1]नियतं चोद्यमा[2]नः शमं प्रति ।
[3]राज्यं दातेति मे बुद्धिर्नचैल्लोभान्नशिष्यति ॥ ३० ॥
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भारतानामभूतये ।
निश्चितं[4] मे सदै[5]वैतत्पुरस्तादपि भाविनि ॥ ३१ ॥
सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेत्रं[6] न [7]विंदति ।
अर्हस्[8]तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विंदते क्षमा ॥ ३२ ॥
एतदात्म[9]वतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।
क्षमा चैवानृशस्यं च तत्कर्तास्म्यहमंजसा ॥ ३३ ॥

कैरातीयम्.

[पांडव वनांत असतां व्यासांच्या सांगण्यावरून अर्जुन हिमाचलाचे ठिकाणीं गेला व दिव्य अस्त्रांची प्राप्ति करून घेण्यासाठीं त्यानें उग्र तपश्चर्या आरंभिली. त्याची ती प्रखर तपश्चर्या पाहून तेथील ऋषिगण शंकराकडे गेले व सांगूं लागले कीं " येथें एक उग्र असा तापसी आला आहे व त्याचे तपानें आम्हांस त्रास होईल कीं काय अशी भीति वाटते ". शंकर म्हणाले " भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. मी त्याचा बंदोबस्त करितों ". असें आश्वासन देऊन शंकरानें किराताचें रूप धारण केलें व ज्या ठिकाणीं अर्जुन तप करित होता तेथें आला, तों तेथें मूक नांवाच्या एका राक्षसानें वराहाचें रूप धारण करून अर्जुनावर चाल केली होती. त्यास पांहतांच अर्जुनानें चाप सज्ज करून त्यास मारण्याकरितां एक बाण सोडला. तत्क्षणींच किरातरूपी शंकरानेंही त्याच्यावर बाण सोडला. दोघांचेही बाण एकदम त्या वराहाचे शरीरास लागून तो गतप्राण झाला. एका हलकट किरातानें-भिल्लानें-आपल्या बरोबर बाण सोडिला हें पाहून अर्जुनास राग आला व त्यानें

---

१ खास, खरोखर. २ आग्रह केला जाणारा. ३ राज्य देईल असें मला वाटतें. ४,५. असें मीं पूर्वीपासूनच ठरवून ठेविलें आहे. ६,७. वर सांगितल्याप्रमाणें दुर्योधन राज्याप्रत योग्य नाहीं म्हणून त्यास क्षमा मिळत नाहीं. ८ मी राज्यास योग्य आहें म्हणून क्षमा माझा आश्रय करिते. ९ हा आत्मवानांचा (तत्ववेत्त्यांचा) मार्ग होय.

त्या किरातास मृगयाधर्माचे विरुध्द वर्तन करण्याबद्दल युद्ध करण्यास आव्हान केलें. युध्द सुरू झालें व अर्जुनाचें त्याच्या पुढें कांहीं चालेनासें झालें. त्याचें अमोघ असें गांडीवही उपयोगीं पडेना. शेवटीं अर्जुन मूर्छित होऊन पडला. सावध झाल्यावर अर्जुनानें शंकराची मूर्ति करून त्याची पूजा केली. परंतु चमत्कार असा झाला कीं त्यानें शंकरावर म्हणून घातलेल्या माळा किराताचे शरीरावर झळकूं लागल्या. तें पहातांच शंकराची अर्जुनास एकदम ओळख पटली व किरातरूपी अशा शंकरास तो शरण गेला. नंतर शंकर त्याचे पराक्रमानें सुप्रसन्न झाला व त्यानें त्यास पाशुपतास्त्र नांवाचें प्रचंड अस्त्र दिलें.]

वैशंपायन उवाच.

युधिष्ठिरनियोगात्[1]स[2] जगामामितविक्रमः ।
शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरं ॥ १ ॥
दिव्यं तद्धनुरादाय खड्गं च कनकत्सरुं[3] ।
महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ॥ २ ॥
दिशं ह्युदीचीं[4] कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ।
ऐन्द्रिः[5] स्थिरमना राजन् सर्वलोकमहारथः ॥ ३ ॥
त्वरया परया[6] युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
वनं कंटकितं घोरमेकमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥
नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितं ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितं ॥ ५ ॥
ततः प्रयाते कौंतेये वनं मानुषवर्जितं ।
शंखानां पटहानां च शब्दः समभवद्दिवि ॥ ६ ॥
पुष्पवर्षं चानुमहन्निपपात महीतले ।
मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ ७ ॥
सोऽतीत्य वनदुर्गाणि संनिकर्षे महागिरेः ॥
शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ ८ ॥

---

१ आज्ञेवरून. २ अर्जुन. ३ सुवर्ण मुठीचें. ४ उत्तर. ५ इंद्रपुत्र, अर्जुन. ६ मोठ्या. ७ पांचला. ८ नगाऱ्यांचा. ९ आकाशांत. १० पुष्पवृष्टि. ११ विस्तृत. १२ शेजारीं, जवळ.

तत्रापश्यद्द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गुनादितान् ।
नदीश्च विपुलावर्ता वैदूर्यविमलप्रभाः ॥ ९ ॥
हंसकारंडवोद्गिताः सारसाभिरुतास्तथा ।
पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौंचबर्हिणनादिताः ॥ १० ॥
मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाऽभवत् ॥ ११ ॥
रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ १२ ॥
दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः ।
शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपयुक्तवान् ॥ १३ ॥
पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ १४ ॥
तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
चतुर्थेत्वथ संप्राप्ते मासे भरतसत्तमः ॥ १५ ॥
वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पांडुनंदनः ।
ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबः पदांगुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ १६ ॥
सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः ।
विद्युदंभोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ १७ ॥
ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनं ।
विवेदयिषवः पार्थं तपस्युग्रे समास्थितं ॥ १८ ॥

१ वृक्ष. २ पक्ष्यांच्या मधुर किलकिलाटानं गजबजलेले. ३ विपुलाः आवर्ताः यासां ताः-आवर्त-भोवरा. तेथील नद्यांनां मोठमोठे भोंवरे होते. ४ वैदूर्य हें एक प्रकारचें रत्न आहे. ५ कारंडव-बदक. ६ दर्भाचें वस्त्र. ७ नेसून. ८ हरिणाचे कातड्यानें सुशोभित झालेला. ९ गळलेलें. १० सेवन करणारा. ११ पंधरावड्यानें एकदा खाऊन. १२ निराश्रय. (गते पुंजे यशः पुञ्जे निरालंबा सरस्वती-सुभाषित). १३ पायांच्या आंगठ्याच्या टोंकावर उभा राहणारा. १४ सदैव स्नान करण्यानें १५ विजेप्रमाणें चकाकणाऱ्या कमलाप्रमाणें प्रसन्न. १६ जाणच्याची इच्छा करणारे.

तं प्रणम्य महादेवं शशंसुः पार्थकर्म तत् ।
एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमास्थितः ॥ १९ ॥
उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ।
तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितं ॥ २० ॥
संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यतां ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनां ॥ २१ ॥
उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ।

महादेव उवाच.

न वो विषादः कर्तव्यः फाल्गुनं प्रति सर्वशः ॥ २२ ॥
शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।
अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितं ॥ २३ ॥
नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य तथायुषः ।
यत्तस्य कांक्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ २४ ॥

वैशंपायन उवाच.

तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथास्वान्पुनरालयान् ॥ २५ ॥

वैशंपायन उवाच.

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १ ॥
कैरातं वेषमास्थाय कांचनद्रुमसंनिभं ।
विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापरः ॥ २ ॥

---

१ धूमवतीः इव कुर्वन्. २ चिंतित, हेतु. ३ पवित्र अंतःकरणाचें. ४ विनदिक्कत. ५ शिव. ६ शंकर. पिनाक–(शंकराचें) धनुष्य. ७ पारध्याचा. ८ घेऊन. ९ सुवर्णाच्या वृक्षासारखा दिसणारा. १० प्रकाशमान.

श्रीमद्धनुरुपादाय[1] शरांश्चाशीविषोपमान्[2] ।
निष्पपात महावेगो दहनो[3] देहवानिव ॥ ३ ॥

देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेषया ।
नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४ ॥

किरातवेषसंछन्नः[5] स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥
अशोभत तदा राजन्स देशोऽतीव भारत ॥ ५ ॥

क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दम्[6]भवत्तदा ।
नादः प्रस्रवणानां[7] च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६ ॥

स संनिकर्षम्[9]आगम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः[10] ।
मूकं नाम दनोः[11] पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनं ॥ ७ ॥

वाराहं[12] रूपमास्थाय तर्कयंतम्[13]इवार्जुनं ।
हंतुं परं दीप्यमानं तमुवाचाथ फाल्गुनः ॥ ८ ॥

गांडीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सज्जं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९ ॥

यन्मां प्रार्थयसे[14] हंतुमनागसम्[15]इहागतं ।
तस्मात्त्वां पूर्वम्[16]एवाहं नेताद्य यमसादनं[17] ॥ १० ॥

दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यंतं फाल्गुनं दृढधन्विनं[18] ।
किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११ ॥

---

१ जवळ लटकाऊन. २ सर्पांसारखे ३ अग्नि. ४ कैरात धर्माला साजेसा वेष जिनें घेतला आहे अशा. ५ भिल्लाच्या वेषांत स्वतःचें रूप झांकलेला. ६ शून्य, सामसूम. ७ ओढयांचा. ८ थांबला, बंद पडला. ९ शेजार, सान्निध्य. १० सहज काम करणारा (न क्लिष्टं कर्म यस्य स अक्लिष्टकर्मा) ११ दनूचा मुलगा, दानव, राक्षस. १२ वराहाचें. १३ अर्जुनाला उद्देशून, अर्जुनाकडे. १४ इच्छितोस. १५ अनागसम्=निरपराधिनम्=आगस् (न.)=अपराध. १६ अगोदरच, आगाऊच. १७ यमाचे घरीं. १८ दृढं धनुः यस्य स दृढधन्वा तम्.

मयैष प्रार्थितः[1] पूर्वमिंद्रकील[2]समप्रभः ।
अनादृत्य[3] च तद्वाक्यं प्रजहाराथ[4] फाल्गुनः ॥ १२ ॥
किरातश्च[5]समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
प्रमुमोचाशनि[6]प्रख्यं शरमग्निशिखोपमं[7] ॥ १३ ॥
तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
मूकस्य गात्रे[8] विस्तीर्णे शैलसंहनने[9] तदा ॥ १४ ॥
यथाऽशनेर्विनिर्घोषो[10] वज्रस्येव च पर्वते ।
तथा तयोः सन्निपातः[11] शरयोरभवत्तदा ॥ १५ ॥
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः[12] पन्नगैरिव ।
ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणं[13] ॥ १६ ॥
स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं कांचनप्रभं ।
किरातवेषसंछन्नं स्त्रीसहाय[14]ममित्रहा[15] ॥ १७ ॥
तमब्रवीत्प्रीतमनाः[16] कौन्तेयः प्रहसन्निव ।
को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः[17] ॥ १८ ॥
नत्वमस्मिन्वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ ।
किमर्थं च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः[18] ॥ १९ ॥
मयाभिपन्नः[19] पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ।
कामात्परिभवाद्वापि[20] न मे जीवन्विमोक्ष्यसे[21] ॥ २० ॥

---

१ याच्यावर प्रथम मीं बाण रोखिला; यास प्रथम मीं हेरला. २ महेंद्रपर्वतासारखा दिसणारा. ३ धिक्कारून, खोटें मानून. ४ प्रहार करिता झाला. ५ एकाच वेळीं, तत्क्षणींच. ६ अशनि नांवाचा. ७ अग्नीच्या ज्वाळेप्रमाणें—जळजळित. ८ शरीरावर. ९ पर्वताप्रमाणें कठीण, पर्वत फोडणारें. १० कडकडाट. ११ एकदम प्रहार. १२ दीप्तानि आस्यानि (मुखानि) येषां ते दीप्तास्याः=ज्यांच्या तोंडातून ज्वाला निघत आहेत, असे. १३ भयंकर. १४ स्त्रीसहित असलेला. १५ अमित्रहा—शत्रुहंता, शत्रूंचा नाश करणारा. १६ प्रीतं मनः यस्य सः—मनांत खूष होत्साता. १७ स्त्रीमंडळानें वेष्टिलेला १८ माझा हक्क ज्याच्यावर आहे असा. १९ हल्ला केलेला, गांठलेला. २० यदृच्छेनें असो किंवा उपमर्द करण्याच्या इच्छेनें असो. २१ माझ्याहातून जिवंत सुटत नाहींस!

नह्येष मृगया[1]धर्मो यस्त्वया कृतो मयि ।
तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि[2] जीवितात्[3]पर्वताश्रयं[4] ॥ २१ ॥
इत्युक्तः पांडवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
उवाच श्लक्ष्णया[5] वाचा पांडवं सव्यसाचिनं[6] ॥ २२ ॥
न मत्कृते त्वया वीर भीः[7] कार्या वनमंतिकात्[8] ।
इयं भूमिः सदास्माकमुचिता[9] वसतां वने ॥ २३ ॥
त्वया तु दुष्करैः[10] कस्मादिह[11] वासः प्ररोचितः[12] ।
वयं तु बहुसत्वे[13]ऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ॥ २४ ॥
भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः[14] सुकुमारः सुखोचितः ।
कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यसि ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच.

गांडीवमाश्रयं कृत्वा नाराचान्[15]अग्निसन्निभान्[16] ।
निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकिः[17] ॥ २६ ॥
एष चापि मया जंतुर्मृगरूपसमाश्रितः ।
राक्षसो निहतो घोरो हंतुं मामिह चागतः ॥ २७ ॥

---

१ शिकारीच्या नियमांप्रमाणें वर्तन. २ भ्रष्ट करीन. ३ जीवितापासून. ४ पर्वतावर राहणाऱ्याला. ५ मृदु. ६ अर्जुन. ७ मला भेडसावण्याचा प्रयत्न तूं करूं नकोस! ८ अंतिकात्=जवळून. हें अव्यय ज्या नामाला लागतें त्या नामाची द्वितीया योजावी लागते. वनम् अंतिकात्=अरण्याच्या आसपासच्या जागेंतून. ९ योग्य. १० कठीण, खडतर. ११ कां? कोणत्या कारणास्तव? १२ आवडला, स्वीकारला. १३ अस्मिन् बहुसत्वे वने=ह्या श्वापदें पुष्कळ असलेल्या वनांत. बहूनि सत्वानि यस्मिन् तत् बहुसत्वं वनम्. (बहुव्रीहि). १४ कृष्णवर्त्मा=अग्नि; कृष्ण आहे वर्त्म म्ह० मार्ग ज्याचा तो. अग्नि ज्या जागेवरून जातो ती जागा काळी पडते म्हणून हें नांव अग्नीला पडलें आहे; कृष्णवर्त्माभः—अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान. १५ बाण. १६ अग्नीसारखे चकचकीत. १७ अग्नि.

किरात उवाच.

मयैष धन्व[1]निर्मुक्तैस्ताडितः पूर्व[2]मेवहि ।
वाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनं ॥ २८ ॥
ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः ।
ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यप[3]रोपितः ॥ २९ ॥
[4]दोषान्स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अव[5]लिप्तोऽसि मंदात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ३० ॥
स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानश[6]नीनिव ।
घट[7]स्व परया शक्त्या मुंच त्वमपि सायकान् ॥ ३१ ॥

वैशंपायन उवाच.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
रोषमा[8]हारयामास ताडयामास चेषुभिः ॥ ३२ ॥
ततो हृष्टेन मनसा प्रतिज[9]ग्राह सायकान् ।
भूयो भूय[10] इति प्राह मंदमंदेत्यु[11]वाच ह ॥ ३३ ॥
प्रहरस्व शरानेतान्नारा[12]चान्मर्मभेदिनः ।
इत्युक्तो वाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः ॥ ३४ ॥
ततस्तौ तत्र संर[13]ब्धौ राजमानौ मुहुर्मुहुः ।
शरैराशीवि[14]षाकारैस्ततक्षा[15]ते परस्परं ॥ ३५ ॥

---

१ धनुष्यापासून सुटलेले. २ प्रथम टेहेळला गेलेला. ३ जीवितापासून वेगळा केलेला. ४ सर्व दोष दुसऱ्यावरच लादूं नकोस. ५ गर्वानें फुगलेला; उन्मत्त झालेला. ६ अशनिः=वज्र. ७ सज्ज हो; कंबर कस. ८ रागावला. ९ स्वीकारिता झाला. १० पुनः पुनः. ११ "मूर्ख रे मूर्ख!" असें बोलला. १२ नाराचः=बाण. १३ संतापलेले. १४ आशीविष=सर्प; आश्यां (दंष्ट्रायां) विषं यस्य सः । आशीविषस्य आकारः इव आकारः येषां ते=सर्पांच्या आकाराचे (बाण) त्यांनीं. १५ जखमा करूं लागले; तासून काढूं लागले.

ततोऽर्जुनः शरवर्षं[1] किराते समवासृजत्[2] ।
तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ ३६ ॥
मुहूर्तं[3] शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक्[4] ।
अक्षतेन[5] शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः[6] ॥ ३७ ॥
स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोघीभूतं[7] धनंजयः[8] ।
परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति[9] चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥
अहो[10]ऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः[11] ।
गांडीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृण्हात्यविह्वलः[12] ॥ ३९ ॥
कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः ।
विद्यते हि[13] गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां[14] समागमः[15] ॥ ४० ॥
न हि मद्बाणजाला[16]नामुत्सृष्टानां[17] सहस्रशः[18] ।
शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते[19] देवं पिनाकिनम् ॥ ४१ ॥
देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः[20] ॥
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनं ॥ ४२ ॥

---

१ बाणांचा वर्षाव. २ सोडता झाला. ३ थोडावेळ पर्यंत. ४ पिनाक-धनुष्य-धारण करणारा. ५ अक्षत=जखम न झालेलें. ६ स्थिर. ७ फुकट गेलेला. ८ अर्जुन याचीं दहा नांवें:-अर्जुन, फाल्गुन, जिष्णु, किरीटी, श्वेतवाहन, बीभत्सु, विजयी, कृष्ण, सव्यसाची आणि धनंजय. हीं दहा नांवें लोकप्रसिद्धच आहेत. ९ "वाहवा! वाहवा! बहार उडवली!" असें उद्गारला. १० अहो + अयं =अहोऽयं हा संधि आर्ष आहे; कारण, "अहो" या अव्ययांतील स्वराशीं पुढील स्वराचा संधि साधारणतः होत नाहीं. ११ हिमालयाच्या शिखरावर राहणारा. १२ अविह्वलः- घाबराघुबरा न होतां, सहज; गांडीव धनुष्यापासून सुटलेले बाण शांतपणें अंगाला लागूं देतो! १३ कारण. १४ देवांचा. १५ जाणें येणें, रहदारी. १६ जाल= पटल; वर्षाव. १७ उत्सृष्ट=सोडलेला. १८ हजारों बाजूंनीं-प्रकारांनीं. १९ ऋते= शिवाय. ह्या अव्यया पूर्वी नामाची द्वितीया किंवा पंचमी योजतात. पिना-किनं ऋते=शंकराशिवाय. २० उभा ठाकला, उद्युक्त झाला.

ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ४३ ॥
तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
शूलपाणिः प्रत्यगृह्णात् शिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४ ॥
क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा ।
भीश्चैनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ४५ ॥
चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवंतं हुताशनम् ।
पुरस्ताद्दक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ४६ ॥
किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्ग्रसति सर्वशः ॥ ४७ ॥
हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुंजरं ।
नयामि दंडधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ४८ ॥
प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।
मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९ ॥
संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौंतेयः परवीरहा ।
तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ५० ॥

---

१ शतधा=शेंकडों बाजूंनीं, शंभर दिशांनीं. २ मयूख=किरण. ३,४. लोकांचा उत्पत्तिकर्ता, जनक. ५,६. पर्वत जसा पाषाणवृष्टि (न डगमतां) सहन करितो तसा. ७ क्षीणाः बाणाः यस्य स क्षीणबाणः=संपले आहेत बाण ज्याच्याजवळचे असा. ८ झाला. ९ भीति, भयाची धडकी. १० बाणांचा तुटवडा-अभाव. ११ क्षय न पावणारे, कधींही न संपणारे. १२ भाते; बाण ठेवण्याच्या पिशव्या किंवा नळकंडीं. १३ खांडव वनांत. १४ माझे बाणच संपले; आतां (या किरातावर) मी सोडूं तरी काय? १५ हा कोणी तरी विलक्षण पुरुष असला पाहिजे. १६ बाण सबंद गिळून टाकतो-गट्ट करितो! १७ धनुषः कोटी धनुष्कोटी तया=धनुष्याच्या टोंकानें. कोटी=टोंक. १८ शूलाग्रं=अंकुशाचें किंवा सुळ्याचें टोंक. १९ दंड धारण करणारा. हें यमाचें विशेषण. २० घट्ट धरून. २१ ज्या=धनुष्याची दोरी; तिच्या वेंटाळ्यानें. अवकृष्य=ओढून, खेंचून. २२ वज्रप्राय-वज्रासारखा. २३ महातेजस्वी. २४ युद्ध करिता झाला. (भू. वि.) २५ कुंतेः अपत्यं पुमान्=अर्जुन. २६ परवीरान् हन्ति इति परवीरहा=शत्रूंच्या वीरांना मारणारा, ठार करणारा. २७ हिसकून घेता झाला.

ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनु[1]: खड्ग[2]पाणिरतिष्ठत ।
युद्धस्यांतमभीप्सन्[3]वै वेगेनाभिजगाम[4] तं ॥ ९१ ॥
तस्य मूर्ध्नि शितं[5] खड्गमसक्तं[6] पर्वतेष्वपि ।
मुमोच भुजवीर्येण[7] विक्रम्य[8] कुरुनंदनः ॥ ९२ ॥
तस्य मूर्धानमासाद्य[9] पफाल[10]ासिवरो[11] हि सः ।
ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ॥ ९३ ॥
तदा वृक्षान्महाकाय[12]: प्रत्यगृण्हादथो शिलाः ।
किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ९४ ॥
मुष्टिभिर्वज्रसंकाशैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।
प्रजहार दुराधर्षे[13] किरातसमरूपिणि ॥ ९५ ॥
ततः शक्राशनिसमै[14]र्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
किरातरूपी भगवानर्दयमास[15] फाल्गुनं ॥ ९६ ॥
तत 'श्चटचटा' शब्दः[16] सुघोरः समपद्यत ।
पांडवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ९७ ॥
सुमुहूर्तं च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणं[17] ।
भुजप्रहार[18]संयुक्तं वृत्रवासवयोरिव[19] ॥ ९८ ॥
जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा[20] बली ।
पांडवं च विचेष्टंतं किरातोऽप्यहनद्बली ॥ ९९ ॥

---

१ ग्रस्त आहे धनुष्य ज्याचें तो. २ हातांत शस्त्र घेऊन. ३ अभीप्सन्=इच्छिणारा, युद्ध केव्हां संपतें एकदांचें म्हणून वाट पहाणारा. ४ धांवून गेला. ५ तीक्ष्ण. ६ अप्रतिहत, अकुंठित. ७ बाहूंच्या सामर्थ्यानें. ८ धांवून, चाल करून. ९ त्याच्या डोक्यापर्यंत पोंचून १० पफाल=मोडून पडलें. ११ असिवर=उत्कृष्ट खड्ग. १२ प्रचंड देहधारी. १३ अजिंक्य, मारण्यास कठीण. १४ इंद्राच्या वज्रासारख्या. १५ अर्दयामास=त्रास देता झाला; पीडा करिता झाला. १६ अर्जुनाच्या ठोंशांचा–गुद्यांचा–'चटाचट' असा भयंकर आवाज होऊं लागला. १७ लोमहर्षण (किंवा रोमहर्षण)=आंगावर कांटा उभारवणारें. १८ बाहूंच्या थडकांनीं युक्त. १९ वृत्रासुर व इंद्र यांच्या युद्धासारखें. २० उरसा=उरानें, छातीनें.

तयोर्भुजविनिष्पेषात्[1]संघर्षेणोरसोस्[2]तथा ।
समजायत गात्रेषु पावकोऽगारधूमवान्[3] ॥ ६० ॥
तत एनं महादेवः पीड्य[4] गात्रैः सुपीडितं[5] ।
तेजसा व्यक्रमद्[6]रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१ ॥
ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिंडीकृत[7] इवाबभौ[8] ।
फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो[9] देवदेवेन भारत ॥ ६२ ॥
निरुच्छ्वासो[10]ऽभवच्चैव सन्निरुध्दो महात्मना ।
पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्व[11] इवाभवत् ॥ ६३ ॥
स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः[12] पुनरुत्थितः ।
रुधिरेणाप्लुतांगस्[13]तु पांडवो भृशदुःखितः[14] ॥ ६४ ॥
शरण्यं शरणं गत्वा भगवंतं पिनाकिनं ।
मृण्मयं[15] स्थंडिलं[16] कृत्वा माल्येना[17]पूजयद्भवं[18] ॥ ६५ ॥
तच्चमाल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितं ॥
अपश्यत्पांडवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिगतः[19] ॥ ६६ ॥
पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः ।
उवाच चैनं वचसा मेघगंभीरगीर्हरः[20] ॥
जात[21]विस्मयमालोक्य ततः क्षीणांगसंहतिं[22] ॥ ६७ ॥

---

१ बाहूंच्या आपटाआपटीनें, लठ्ठालठ्ठीनें. २ छातींच्या घर्षणानें. ३ निखारे व धूर यांनीं युक्त असा (अग्नि उत्पन्न झाला!). ४ रगडून, पिळवटून. ५ थकलेल्याला. ६ पराभूत केला; हटवून टाकला. ७ गोळा केलेला. ८ आबभौ=आभास वाटला. ९ हातपाय–अवयव आंवळले आहेत ज्याचे असा. १० बेशुध्द झाला, श्वास बंद पडला ! ११ गतप्राण–सत्व–जीव. १२ सचेताः–शुध्दीवर आलेला. १३ आप्लुताङ्गः–आप्लुत म्हणजे आवृत किंवा क्लिन्न (भरलेलें) आहे अंग ज्याचें असा. १४ भृशदुःखित–अतिशय खिन्न. १५ मातीचें केलेलें. १६ लिङ्ग. १७ फुलांनीं. १८ शंकराला. १९ सावध झालेला, शुध्दीवर आलेला. २० मेघस्य इव गम्भीरा गीः यस्य=मेघाप्रमाणें गंभीर–खोल–आहे वाणी ज्याची, असा (व०). २१ चकित झालेला. २२ क्षीणा अंगसंहतिः यस्य तम्=ज्याच्या आंगाचा तांठपणा नाहींसा झाला आहे अशा त्या अर्जुनाला.

भव उवाच.

भो भो फाल्गुन तुष्टोस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन[1] ते ।
शौर्येणानेन धृत्या[2] च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८ ॥
समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ[3] ।
प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ॥ ६९ ॥
ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् ।
विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान् दिवौकसः ॥ ७० ॥
प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिर्वारितम्[4] ।
त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं[5] क्षणात् ॥ ७३ ॥

वैशंपायन उवाच.

ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनं ।
ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिं ॥ ७२ ॥
स जानुभ्यां महीं गत्वा[6] शिरसा प्रणिपत्य च ।
प्रसादयामास[7] हरं पार्थः परपुरंजयः[8] ॥ ७३ ॥

अर्जुन उवाच.

कपर्दिन्[9]सर्वदेवेश भगनेत्रनिपातन[10] ।
देव देव महादेव नीलग्रीव[11] जटाधर ॥ ७४ ॥
कारणानां[12] च परमं जाने त्वां त्र्यंबक[13] विभुं ।
देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ ७५ ॥

---

१ विलक्षण; अतुल. २ धैर्यानें. ३ अनघ=हे निष्पाप (अर्जुना!) न विद्यते अघं-पातकं-यस्य, स अनघः. ४ ज्याचें निवारण कोणालाहि करितां येणार नाहीं, असें. ५ आंवरण्याला. ६ जमिनीवर गुढगे टेंकून. ७ संतुष्ट—प्रसन्न—करिता झाला. ८ शत्रूंचीं शहरें जिंकण्यास—काबीज करणारा. ९ हे शंकरा! १० भगनेत्र—इंद्र—त्याचें सुद्धां निपातन करणाऱ्या; इंद्राचे सुध्दां कान उपटणाऱ्या (शंकरा!) ११ नीलकंठ. १२ (सृष्टीच्या उत्पतिच्या) कारणांतील मुख्य कारण. १३ त्रीणि अंबकानि (नेत्राणि) यस्य स त्र्यंबकः.

अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः ।
शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ॥
दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय ते नमः ॥ ७६ ॥
व्यतिक्रमं मे भगवन् क्षंतुमर्हसि शंकर ।
भगवन्दर्शनाकांक्षी प्राप्तोस्मीमं महागिरिं ॥ ७७ ॥
दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमं ।
प्रसादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ७८ ॥
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ।
कृतो मयायमज्ञानाद्विमर्दो यस्त्वया सह ॥
शरणं प्रतिपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ७९ ॥

वैशंपायन उवाच.

तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षांतमित्येव फाल्गुनं ॥ ८० ॥

---

१ विष्णुरूपी शिवाला व शिवरूपी विष्णूला (नमस्कार असो). ही ओळ शिव व विष्णु ह्यांच्या मधील अभेद व ऐक्य भारतकालीं किती सुज्ञसंमत होतें ह्याची खात्री पटविणारी आहे. शैव व वैष्णव यांचें हाडवैर सुरू झालें तें अलीकडील अदूरदृष्टि लोकांनीं उपस्थित केलें, मूळचें नव्हे, हें वरील उल्लेखावरून उघड आहे. २ उपमर्द; अमर्यादा. ३ क्षमा करावी. मूळ धातूचें Infinitive घालून त्याचे पुढें "अर्ह्" धातूचें रूप योजिलें असतां विध्यर्थाचा अर्थ येतो; उ०:–"नपृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम! गंतु मर्हसि" (तूं शोकाला वश होऊं नयेस)–कालिदास. ४ आवडता ("महागिरी" चें वि०) ५ तपस्व्यांचें वसातिस्थान. ६ प्रसन्न करून घेतां. ७ अतिशय धाष्ट्यामुळें. ८ लढाई, मारामारी. ९,१० रक्षणार्थ–शरण–आलेल्याला ११ शंकर. वृषभ बैल आहे ध्वज म्ह० चिन्ह किंवा खूण ज्याची तो. १२ वर उचलून, उभारून. १३ "तुला माफ केलें!" असें.

देवदेव उवाच.

नरस्त्वं पूर्वदेहे[1] वै नारायण[2]सहायवान् ।
बदर्यां[3] तप्तवानुग्रं[4] तपो वर्षायु[5]तान्बहून् ॥ १ ॥
त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।
युवाभ्यां पुरुषाग्र्या[6]भ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २ ॥
शक्रा[7]भिषेके सु[8]महद्धनुर्जलदनि[9]ःस्वनं ।
प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३ ॥
तदेतदेवं[10] गांडीवं तव पार्थ करोचितं ।
माया[11]मास्थाय यद्ग्रस्तं मया पुरुषसत्तम ॥ ४ ॥
तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ।
भविष्यति शरीरं च नीरु[12]जं कुरुनंदन ॥ ५ ॥
प्रीतिमानस्मि ते पार्थ भवान्सत्यपराक्रमः ।
गृहाण वरमस्मत्तः[13] [14]कांक्षितं पुरुषोत्तम ॥ ६ ॥
न त्वया[15] पुरुषः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु[16] मा[17]नद ।
दिवि वा वर्तते; क्षत्रं त्वत्प्रधा[18]नमरिंद[19]म ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच.

भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या[20] वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्घोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८ ॥

---

१ पूर्वजन्मीं. २ नारायणाचा सहाय कर्ता. ३ बदरिकाश्रमांत. ४ उग्रं तपः तप्तवान्–उग्र तप करता झाला. तप् धातूला, इंग्रजींतील Cognate Objeet प्रमाणें "तपः" हें कर्म येऊं शकतें. ५ अयुत=दश लक्ष. ६ अग्र्य–श्रेष्ठ, धुरीण, नायक. ७ इंद्राच्या अभिषेकाच्या वेळीं. ८ सुमहत्–फार मोठें. ९. मेघाप्रमाणें ध्वनि आहे ज्याचा असें. १० तेंच हें. ११ मोहिनी घालून, भूल पाडून. १२ निरोगी, धट्टेकट्टे. १३ अस्मत्तः=आमच्यापासून–जवळून. १४ इच्छित. १५ त्वया=त्वया समः=तुझ्या तोडीचा. १६ मानवी प्राण्यांत. १७ भूषणीभूत. १८ त्वम् प्रधानः यस्मिन् तत्=तूं ज्याचा श्रेष्ठ पुढारी आहेस असें. १९ शत्रूंची खोड मोडणाऱ्या (अलुक्). २० खुषीनें, आनंदानें.

यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं[1] भीम[2]पराक्रमं ।
[3]युगांते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं[4] संहरते जगत् ॥ ९ ॥
कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः[5] ।
त्वत्प्रसादान्महादेव जयेय तान्यथा युधि ॥ १० ॥
दहेयं येन संग्रामे दानवान् राक्षसांस्तथा ।
भूतानि च पिशाचांश्च गंधर्वानथ पन्नगान् ॥ ११ ॥
यस्मिन्शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः[7] ।
शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमंत्रिते[6] ॥ १२ ॥
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
सूत[8]पुत्रेण च रण नित्यं कटुकभाषिणा[9] ॥ १३ ॥
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः[10] समर्थः स्यामहं यथा ॥ १४ ॥

भव उवाच.

ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ।
समर्थो धारणे मोक्षे[11] संहारे चासि पांडव ॥ १६ ॥
नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट्[12] ।
वरुणोऽप्यथवा वायुः कुतो[13] वेत्स्यंति मानवाः ॥ १६ ॥

---

१ उग्र, भयंकर. २ भयंकर पराक्रम आहे ज्याचा असें. ३ कल्पांत-काळ—सृष्टिसंहार होण्याचा प्रसंग—आला असतां (सति सप्तमी). ४ सर्व. ५ महांश्चासौ आहवश्च=तुमुल युध्द. ६ यस्मिन् अनुमांत्रिते (सति)=ज्याचा मंत्र म्हटला असतां. ७ भयंकर दिसणाऱ्या. ८ कर्णाशीं. ९ कटू बोलणाऱ्या. १० विनिर्वृत्त-कृतकृत्य, सुखी. ११ तें बाळगणें, तें सोडणें, किंवा तें आंवरून घेणें ह्या तिन्ही कामांत तूं समर्थ-निष्णात-होशील. १२ कुबेर (कुबेरः त्र्यंबकसखा, यक्षराट्, गुह्यकेश्वरः—अमर). १३ हें पाशुपतशास्त्र इंद्रादिकानां सुध्दां अवगत नाहीं; तें माणसानां कुठून माहीत असणार?

न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
जगद्विनाशयेत्सर्वमल्पतेजांसि पातितं ॥ १७ ॥
अवध्यो नाम नास्त्यत्र त्रैलोक्ये सचराचरे ।
मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपातयेत् ॥ १८ ॥

वैशंपायन उवाच.

तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
उपसंगम्य विश्वेशमधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥
ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनं ।
तदस्त्रं पांडवश्रेष्ठं मूर्तिमंतमिवांतकं ॥ २० ॥
उपतस्थे च तत्पार्थं यथा त्र्यक्षमुमापतिं ।
प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१ ॥
ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २२ ॥
शंखदुंदुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
तस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते निर्घाताश्चापतन्मुहुः ॥ २३ ॥

---

१ हें (अस्त्र) अल्पपराक्रमी–क्षुद्र–पुरुषावर सोडूं नये; सोडलें तर सर्व जग जाळून टाकील ! २ (या अस्त्राच्या प्रभावानें) न मरणारा. ३ सजीव किंवा निर्जीव त्रिभुवनांत [चराचरेण सह तत् सचराचरं त्रैलोक्यं (बहु० स०)]. ४ याचा तडाखा शत्रूवर मनानें, नेत्रानें, वाणीनें किंवा धनुष्यानें-कशानेंही करावा ! ५ सावधान, सलक्ष, एकचित्त. ६ गूढ ज्ञान आणि (त्या अस्त्राचें) निवारण करण्याचीं युक्ति, यांसह. ७ 'अस्त्रं' आणि 'पांडवश्रेष्ठं' हीं दोन 'अध्यापयामास' याचीं कर्मे. ८ तें अस्त्र अर्जुनाला वश झालें; त्याच्यापुढें हात जोडून उभें राहिलें. ९ त्रीणि अक्षीणि यस्य स त्र्यक्षः=त्रिनेत्रः १० स्वीकारिता झाला. ११ पर्वत, वनें आणि वृक्ष यांसह. १२ समुद्र व वनांतील भाग यांसह. १३ गांव, शहरें आणि खाणी यांसह. १४ शंख व नगारे यांचे दुमदुमाट. १५ भेरीणां घोषाः. १६ निर्घाताः आपतन्–उत्पात झाले.

स्पृष्टस्य[1] त्र्यंबकेणाथ फाल्गुनस्यामितौजसः ।
यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवान् ॥ २४ ॥
स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यंबकेण तदाऽर्जुनः ।
प्रणम्य शिरसा राजन्प्रांजलिर्देवमैक्षत ॥ २५ ॥

नलोपाख्यानम्.

[पांडव वनांत असतां एके दिवशीं बृहदश्व ऋषीनें त्यांस नल राजाची गोष्ट सांगितली, ती अशी. विदर्भ राजा भीम, याची कन्या दमयंती ही फारच रूपवती व गुणवती अशी होती. तिच्या रूपास व गुणांस मोहित होऊन तिच्या स्वयंवरकाळीं इन्द्रादि देव आले होते पण त्यांस सोडून तिनें निषध देशचा राजा नल ह्यासच वरिलें. तें कलीला आवडलें नाहीं. त्यानें सूक्ष्म रूपानें नलाचे शरीरांत प्रवेश केला. तेणेंकरून नलाचे बुध्दीस भ्रंश झाला व तो आपला भाऊ पुष्कर याजबरोबर द्यूत खेळून त्यांत त्यानें आपलें सर्वस्व घालविलें, पुढें तो दमयंतीसह वनास गेला. रात्रीं दमयंती निजली असतां तिला सोडून आपण एकटाच वनांत भ्रमण करूं लागला. फिरतां फिरतां त्यास अरण्यांत वणवा लागलेला आढळला. त्या वणव्यांत कर्कोटक नांवाचा सर्प सांपडला होता, त्यास नलानें सोडविलें. परंतु कर्कोटकानें नलास दंश केला. तेणेंकरून त्याचें स्वरूप बदलून गेलें. कर्कोटक म्हणाला कीं "तुला कोणी ओळखूं नये, म्हणून तुझें रूप मी बदलून टाकिलें आहे. तूं बाहुक नांव धारण कर व ऋतुपर्ण राजाकडे रहा. तुला पूर्व रूप पाहिजे असेल तेव्हां मी देतों हें वस्त्र माझें नांव घेऊन परिधान कर" असें बोलून तो सर्प अंतर्धान पावला; व नल ऋतुपर्णाकडे गेला. इकडे दमयंतीनें नलासाठीं अत्यंत शोक केला व ती इकडे तिकडे फिरत असतां तिला एका अजगरानें गिळिलें. हें एका व्याधानें पाहिलें व तीर मारून त्यानें त्या अजगरास मारिलें व तिला सोडविलें. नंतर तो व्याध तिच्या सौंदर्यानें मोहित होऊन चेष्टा करूं लागला. हें दमयंतीस सहन न होऊन तिनें त्याजकडे अशी दृष्टि फेंकिली कीं तेणेंकरून तो दग्ध होऊन गतप्राण झाला. नंतर बऱ्याच संकटांतून सुटून दमयंती एकदांची आपले बापाचे घरीं पोंचली व तिनें नलाचा शोध चालविला. तिनें पुष्कळ ब्राह्मणांस शोधार्थ पाठविलें. त्यांतील पर्णाद नांवाच्या ब्राह्मणास "बाहुक याचें नलाशीं वर्णाखेरीज इतर बाबतींत बहुत साम्य आहे" असें वाटून त्यानें तो वृत्तांत दमयंतीस कळविला. दवयंतीनें पुष्कळ प्रश्न वगैरे विचारून मनांत गांठ घातली

---

१ त्र्यंबकानें अतिशय पराक्रमी अर्जुनाला स्पर्श करितांच त्याच्या शरीरांत जें कांहीं किंचित् पातक होतें तें नाश पावलें. २ अनुज्ञा–परवानगी–दिलेला.

कीं "हाच नल असला पाहिजे." तिनें नलास आणण्याकरितां एक अजब युक्ति योजिली. "दमयंतीचा उद्यां स्वयंवर आहे त्यास आपण त्वरित निघून यावें" असें तिनें आपल्या बापाकरवीं ऋतुपर्ण राजास एक पत्र पाठविलें. पत्र पोंचतांच ऋतुपर्ण नलाचे साहायान निघून आला. वाटेंत बाहुकरूपी नल ऋतुपर्णापासून अक्षहृदय (Secret of gambling) शिकला व उलट त्यास अश्वहृदय (Secret of the equestrian science) शिकविलें. दुसरी एक गोष्ट अशी झाली कीं नलाचे शरीरांत कलीस अतिशय त्रास होऊन तो जवळच असलेल्या बिव्याच्या झाडांत शिरला. तेव्हां पासून नलास चांगले दिवस येऊं लागले ऋतुपर्ण राजा विदर्भ नगरींत पोंचल्यानंतर दमयंतीनें "बाहुक हाच नल" अशी आपली खातरी करून घेतली, व ती गोष्ट आपले मातापितरांस कळविली नंतर नलानें आपलें रूप प्रकट केलें. तेव्हां सर्वांस आनंद झाला. पुढ नलानें पुष्कराशीं पुनः द्यूत खेळून त्यासून आपलें राज्य घेतलें व तो दमयंतीसह आनंदानें राज्य करूं लागला.

बृहदश्व उवाच.

आसीद्राजानलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्निदेवपतिर्यथा ।
उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २ ॥
ब्रह्मण्यो [11]वेदविच्छूरो [12]निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३ ॥
ईप्सितो[15] वरनारीणामुदारः [17]संयतेंद्रियः ।
रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयं ॥ ४ ॥

---

१ संपन्न, युक्त. २ इष्टैः गुणैः=इष्ट-लोकांनां आवडतील अशा-गुणांनीं. ४ अश्वकोविदः=अश्वविद्या पारंगत; घोड्यांनां कसें शिकवावें, वळवावें, ताब्यांत ठेवावें व खुष राखावें, इ० कला जाणणारा. ५ सर्व राजांत श्रेष्ठ-पुढारी मुकुटमणि होता. ६ इंद्र. ७ उंच भागीं. ८ सूर्य. ९ तेजानें, पराक्रमानें. १० ब्रह्मनिष्ठ. ११ वेदान् वेत्ति इति=वेद जाणणारा. १२ निषध देशांत (देशांचीं नावें नेहमीं बहुवचनीं येतात). १३ अक्ष=फांसे; अक्षप्रिय=द्यूताचा भोक्ता-भक्त. १४ अक्षौहिणी-पृथ्वी १५ इच्छिलेला, मनांत भरणारा. १६ उत्तम स्त्रियांच्या. १७ इंद्रियें बेलगाम होऊं न देणारा, जितेंद्रिय.

तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
शूरः सर्व गुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५ ॥
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६ ॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र! सत्कारेण सुवर्चसं ॥ ७ ॥
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥ ८ ॥
दमयंतिं दमं दांतं दमनं च सुवर्चसं ।
उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९ ॥
दमयंती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥
अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतं ।
शतं शतं सखीनां च पर्युपासच्छचीमिव ॥ ११ ॥
तत्र स्म राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्यांगी विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ १२ ॥

---

१ विदर्भ देशांत. २ संतति व्हावी म्हणून इच्छा करणारा. ३ अप्रजः- निपुत्रिक, मुलें नाहींत असा. ४ संततीसाठीं. ५ त्याजकडे आला. ६ हे धर्मराजा! ७ धर्मज्ञ. ८ पट्टराणीसह. ९ अति तेजस्वी. १० सभार्याय तस्मै-भार्येसह त्याला-भार्येयासह सभार्यः (सह बहु०). ११ उदार-श्रेष्ठ, उत्कृष्ठ. १२ भयंकर पराक्रम आहे ज्यांचा असे. १३ कांतीनें. १४ सुभगायाः भावः सौभाग्यं तेन- लावण्यानें, सौंदर्यानें. १५ शाभना मध्यमा (कटिः) यस्याः सा सुंदर आहे जिची कटि अशी. १६ श्रृंगारलेलें. १७ सेवेंत सादर झाल्या. १८ शची-इंद्राणी; इंद्राची बायको. १९ सर्व अलंकारांनीं भूषित झालेली. आभरण-भूषण, दागिना. २० अनवद्यं अंगं यस्याः सा अनवद्यांगी-नांव ठेवण्यास-खोड काढण्यास-जागा नाहीं असें शरीर असलेली. २१ सौदामिनी नांवाची वीज.

अतीवरूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ।
न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ॥ १३ ॥
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाऽथव श्रुता ।
चित्तप्रसादनी बाला देवानामपि सुंदरी ॥ १४ ॥
नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि ।
कंदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयं ॥ १५ ॥
तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयंतीं पुनः पुनः ॥ १६ ॥
तयोरदृष्टः कामोभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
अन्योन्यं प्रति कौंतेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १७ ॥
अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
अन्तःपुरसपमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८ ॥
स ददर्श ततो हंसान् जातरूपपरिष्कृतान् ।
वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणं ॥ १९ ॥
ततोंतरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।
[१७]हंतव्योऽस्मि न ते राजन्करिष्यामि तव प्रियं ॥ २० ॥
दमयंतीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २१ ॥

---

१ श्रीः इव—लक्ष्मीप्रमाणें. २ विशाल. ३ तितकी सुंदर; तितकी खुषसुरत. ४ पूर्वं दृष्टा दृष्टपूर्वा पूर्वी कधींतरी आढळलेली. ५ ऐकिवांत असलेली. ६ अंतःकरण प्रसन्न—हर्षभारित—करून सोडणारी. ७ पृथ्वीवर. ८ मदन. ९ (लोक) प्रशंसा करूं लागले. १० मजेनें. ११ (परस्परांचे) गुण नुसते ऐकूनच (एकमेकांनां) पाहिल्याशिवायही त्यांचें परस्परांविषयीं प्रेम उत्पन्न झालें. १२ हृदि शेते इति हृच्छयः—प्रेम; मदन. १३ एकटा; एकांतांत असलेला. १४ सोनेरी रंगाचे. १५ अंतरिक्षगः—पक्षी. १६ बोलला. १७ राजा! मला मारूं नकोस. १८ (दमयंती जवळ तुझें असें वर्णन करीन) कीं तिच्या मनांत तुझ्याशिवाय दुसरा पुरुष येऊंच नये!

एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज[1] महीपतिः ।
ते तु हंसाः समुत्पत्य[2] विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२ ॥
विदर्भनगरीं गत्वा दमयंत्यास्तदांतिके[3] ।
[4]निपेतुस्ते गरुत्मंतः[5] सा ददर्श च तान्खगान् ॥ २३ ॥
सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता[6] ।
हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४ ॥
अथ हंसा विससृपुः[9] सर्वतः प्रमदावने ।
एकैकशस्तदा[10] कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन्[11] ॥ २५ ॥
दमयंती तु यं हंसं समुपाधावदंतिके[12] ।
स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयंतीमथाब्रवीत् ॥ २६ ॥
दमयंति! नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
[13]अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २७ ॥
कंदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयं ।
तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि[14] ॥ २८ ॥
सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ।
वयं हि देवगंधर्वमनुष्योरगराक्षसान्[15] ॥ २९ ॥
दृष्टवंतो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ।
त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः[16] ॥ ३० ॥

---

१ सोडून देता झाला. २ (कळप करून) उडून. ३ दमयन्त्याः अन्तिके-दमयन्ती जवळ. ४ उतरले. ५ पक्षी. ६ सखीसमूहानें वेष्टिलेली. ७ पक्ष्यांना. ८ धांवत धांवत. ९ सरकले; हळक हळक उडत गेले. १० एकेक, वेगवेगळे. ११ जवळ धांवल्या. १२ जवळ, समीप. १३ अश्विनीकुमारांसारखा. १४ सुंदर वर्णाची (स्त्री.) १५ उरग-सर्प आम्हीं देव, गन्धर्व, मनुष्य, सर्प, राक्षस ह्यांनां पाहिलें आहे; (त्यांमध्यें) याच्यासारखा पुरुष आम्हांला कधींच आढळला नाहीं! १६ श्रेष्ठ.

विशिष्टया विशिष्टेन संगमो[1] गुणवान्[2]भवेत् ।
एवमुक्ता तु हंसेन दमयंती विशांपते[3] ॥ ३१ ॥
अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं[4] नले वद ।
तथेत्युक्त्वांडजः[5] कन्यां विदर्भस्य विशांपते ॥
पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत्[6] ॥ ३२ ॥

वृहदश्व उवाच.

दमयंती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
ततः[7] प्रभृति न स्वस्था नलं[8] प्रति बभूव सा ॥ १ ॥
ततश्चिंतापरा[9] दीना विवर्णवदना[10] कृशा ।
बभूव दमयंती तु निःश्वासपरमा[11] तदा ॥ २ ॥
ऊर्ध्वदृष्टि[12]र्ध्यानपरा बभूवोन्मत्त[13]दर्शना ।
पांडु[14]वर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥
न शय्यासनभोगेषु रतिं विंदति[15] कर्हिचित् ।
न नक्तं[16] न दिवा[17] शेते हाहेति[18] रुदती पुनः ॥ ४ ॥
तामवस्थां तदाकारां[19] सख्यस्ता जज्ञुरिंगितैः[20] ।
ततो विदर्भपतये[21] दमयंत्याः सखीजनः ॥ ५ ॥

---

१ संगम, संयोग. २ फलदायक. ३ हे राजा ! विट्-मनुष्य; विशांपति-मनुष्यांचा स्वामी (अलुक् स०). ४ "असेंच नळाजवळही बोल!" ५ अण्डात् जायते इति अंडजः-अंड्यापासून झालेला-पक्षी. (उपपद स०). ६ निवेदन करिता झाला. ७ तेव्हांपासून. ८ नळासंबंधें. ९ विचारांत गढलेली. १० तोंड निस्तेज-पांढरें फटफटीत-झालें आहे अशी. ११ उसासे टाकणारी. १२ आकाशाकडे पाहणारी. १३ पिशाच बाधा झाल्यासारखी दिसणारी. १४ पांढरी फटक, निस्तेज. १५ बिछाना, आसनें इत्यादि उपभोग्य वस्तूंविषयीं कांहींच गोडी वाटेनाशी झाली. १६ रात्रीं. १७ दिवसा. १८ "हाय! हाय!" असें रडणारी. १९ त्या प्रकारची, त्या आकाराची (ती अवस्था). २० लक्षणांवरून, चिन्हांच्या योगानें. २१ विदर्भ देशच्या राजाला-दमयंतीच्या बापाला.

न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयंतीं नरेश्वरे ।
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयंतीं सखीगणात् ॥ ६ ॥
चिंतयामास तत्कार्यं सुमहत् स्वां सुतां प्रति[1] ।
किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ॥ ७ ॥
स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनां ।
अपश्यदात्मना कार्यं दमयंत्याः स्वयंवरं ॥ ८ ॥
स सन्निमंत्रयामास महीपालान्विशांपतिः ।
"अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर" इति प्रभो ॥ ९ ॥
श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयंत्याः स्वयंवरं ।
अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १० ॥
हस्त्यश्वरथघोषेण पूरयंतो[9] वसुंधरां ।
विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः[12] स्वलंकृतैः ॥ ११ ॥
तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनां ।
यथार्हमकरोत्पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ॥ १२ ॥
नलोपि राजा कौंतेय ! श्रुत्वा राज्ञां समागमं ।
अभ्यगच्छददीनात्मा दमयंतीमनुव्रतः ॥ १३ ॥

---

१ सखीसमुदायाजवळून आपल्या मुलीसंबंधानें हें मोठेंच काम उपस्थित झालें असें समजून चिंता करूं लागला. २ नातिस्वस्था–फार अस्वस्थ. ३ यौवनं प्राप्ता–प्राप्तयौवना, तारुण्यांत आलेली. ४ दमयंतीचें स्वयंवर आपणांस केलें पाहिजे हें त्याच्या लक्षांत आलें. ५ आमंत्रण पाठविता झाला [हे प्रभो ! धर्मराजा–" भो वीराः अयं स्वयंवरः अनुभूयताम् " इति (निमंत्रयामास)–" अहो वीर हो ! स्वयंवराचा अनुभव आपण ध्यावा,–स्वयंवराला हजर रहावें " अशा आशयाचें निमंत्रण राजेलोकांनां विदर्भराजा पाठविता झाला]. ६ पृथ्वीवरील राजे. ७ लोटले, धांवले. ८ विदर्भ राजा जो भीम त्याच्या निरोपाप्रमाणें. ९ भरून टाकणारे, गजबजून सोडणारे. १० पृथ्वी. ११ नानाप्रकारचीं पुष्पें व अलंकार घालणाऱ्या (सैन्यासह). १२ दृश्य= दर्शनीय, सुंदर. १३ यथायोग्य, योग्यतेप्रमाणें. (यथा अर्हति तथा). १४ संमे-लन, आगमन. १५ उल्लसित चित्तवृत्तीचा. १६ दमयंतीवर अढळ प्रेम करणारा.

बृहदश्व उवाच.

अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १ ॥
तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयंतीमभीप्सवः ॥ २ ॥
कनकस्तंभरुचिरं तोरणेन विराजितं ।
विविशुस्ते नृपा रंगं महासिंहा इवाचलं ॥ ३ ॥
तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।
सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुंडलाः ॥ ४ ॥
तां राजसमितिं[12] पुण्यां नागैर्भोगवतीमिव ॥
संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५ ॥
तत्र स्म पीना दृश्यंते बाहवः परिघोपमाः ।
आकारवर्णसुश्लक्ष्णाः पंचशीर्षा इवोरगाः ॥ ६ ॥
सुकेशांतानि चारूणि सुनासाक्षिभ्रुवाणि च ।
मुखानि राज्ञां शोभंते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७ ॥

---

१ मंगल मुहूर्तावर. २ बोलाविलें. ३ राजे. ४ कामपीडीत. ५ दमयंतीला मिळविण्याची इच्छा करणारे. ६ कनकस्तंभैः रुचिरः=सुवर्णाच्या खांबानीं शोभणारा. ७ कमानीच्या योगानें. ८ सभागृह. ९ राजे. पृथिवीं क्षिणोति इति पृथिवीक्षित्. १० सुवासिक माळा धारण करणारे. ११ प्रमृष्टाः मणयः (प्रमृष्टानि) कुण्डलानि च येषां ते=ज्यांच्या अंगावरील रत्नें व कुंडलें घासून चकचकीत केलीं आहेत, असे. प्रमृष्ट=घांसलेलीं. १२ राजेमंडळी. १३ सर्पांनीं. १४ नागलोकाची राजधानी भोगवती. १५ भरलेली. १६ उत्तम-वीर-पुरुषांनीं १७ पुष्ट. १८ लोहदंडाप्रमाणें, पोलादी आडसराप्रमाणें. १९ आकारानें व वर्णानें कोमल. २० जणूकाय पांच डोक्यांचे सर्पच (असे त्यांचे हात होते). २१ शोभनाः केशानां अन्ता येषां तानि (मुखानि)=ज्यांच्यावरील केशांची टोकें सुंदर आहेत, अशीं. २२ ज्यांचीं नाकें, डोळे व भुवया मनोहर आहेत अशीं (मुखें).

दमयंती ततो रंगं प्रविवेश शुभानना[1] ।
मुष्णंती[2] प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ८ ॥
तस्या गात्रेषु[3] पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनां ।
तत्र तत्रैव सक्ता[4]भून्न चचाल च पश्यतां ॥ ९ ॥
ततः संकीर्त्यमानेषु[5] राज्ञां नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान्पंच तुल्याकृती[6]निह ॥ १० ॥
तान्समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषा[7]कृतीन्स्थितान् ।
संदेहा[8]दथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपं ॥ ११ ॥
यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपं ।
सा चिंतयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भाविनी ॥ १२ ॥
कथं[9] हि देवान्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपं ।
एवं संचिंतयंती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३ ॥
श्रुतानि देवलिंगानि[10] तर्कयामास भारत ।
देवानां यानि लिंगानि स्थविरेभ्यः[11] श्रुतानि मे ॥ १४ ॥
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ।
सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ॥ १५
शरणं प्रति देवानां प्राप्तकाल[12]ममन्यत ।
वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य[13] सा ॥ १६ ॥
देवेभ्यः प्रांजलि[14]र्भूत्वा वेपमाना[15]नेदमब्रवीत् ।
हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ॥
पतित्वे तेन सत्येन[16] देवास्तं प्रदिशंतु[17] मे ॥ १७ ॥

---

१ सुमुखी. २ आपल्या कांतीनें राजांचीं मनें व दृष्टि चोरून-हरण करून-घेणारी. ३ अवयवांवर. ४ चिकटली, बध्द झाली ५ राजांचीं नांवें सांगितलीं जाऊं लागलीं तेव्हां. ६ सारख्या आकाराचे. ७ ज्यांत कांहींच फरक नाहीं, असे एकसारखे. ८ संशयामुळें. ९ कशी ओळखीन? १० देवांचीं चिन्हें, लक्षणें. ११ वडील माणसांच्या तोंडून. १२ देवानां शरण जाण्याचा काल आला, असें समजली. १३ योजून, करून. १४ हात जोडून. १५ कांपत कांपत. १६ मीं म्हणतें हें खरें असेल तर. १७ दाखवोत.

मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहं ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशंतु मे ॥ १८ ॥
यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
तेन सत्येन मे देवास्तमेवं प्रदिशंतु मे ॥ १९ ॥
यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।
तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशंतु मे ॥ २० ॥
स्वं चैव रूपं कुर्वंतु लोकपाला महेश्वराः ।
यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपं ॥ २१ ॥
निशम्य दमयंत्यास्तत्करुणं प्रतिदेवितं
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २२ ॥
मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च नैषधे ।
यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिंगधारणे ॥ २३ ॥
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
हृषितस्रग्रजोहीनान् स्थितानस्पृशतः क्षितिं ॥ २४ ॥
छायाद्वितीयो म्लानस्त्रग्रजाः स्वेदसमन्वितः ।
भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेणे च सूचितः ॥ २५ ॥
सा समीक्ष्य तु तान्देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पांडव ॥ २६ ॥

---

१ मनानें आणि वाणीनें त्याच्यावरून दुसऱ्या पुरुषाकडे वळणार नाहीं. २ ठरविला. ३ नलाच्या प्राप्ती करितां; त्याच्या प्रसन्नतेसाठीं. ४ स्वतःचें रूप धारण करोत. ५ इंद्रादि देवांना अष्टलोकपाल किंवा दिक्पाल म्हणतात. ६ अशा प्रकारें कीं मी नळाला ओळखूं शकेन. ७ दुःखोद्गार. ८ प्रेम. ९ (दमयंतीनें) सांगितल्याप्रमाणें. १० चिन्हें धारण करण्याचे कामीं. ११ अस्वेद=स्वेदरहित १२ स्थिर दृष्टीचे. १३ प्रफुल्लित माळा घालणारे व रजोहीन—हृषितस्रजश्च ते रजोहीनाश्च इति समासः १४ जमिनीला स्पर्श न करितां बसलेले १५ सांवली पडली आहे ज्याची असा. १६ कोमजले आहेत पुष्पपांसु ज्याच्या माळेचे असा. १७ घामानें युक्त. १८ जमिनीस स्पर्श करून बसलेला. १९ डोळ्यांच्या पापण्या लववण्यावरून.

विलज्जमाना[1] वस्त्रांतं[2] जग्राहायतलोचना[3] ।
स्कंधदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं[4] परमशोभनां ॥ २७ ॥
वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ।
ततो हा हेति[5] सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः ॥ २८ ॥
देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधु[6]साध्विति भारत ।
विस्मितैरीरितः[7] शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपं ॥ २९ ॥
दमयंतीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ।
आश्वासयद्वरारोहां[8] प्रहृष्टेनांतरात्मना[9] ॥ ३० ॥
यत्त्वं भजसि कल्याणि! पुमांसं देवसंनिधौ[10] ।
तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने[11] रतं ॥ ३१ ॥
यावच्च मे धरिष्यंति प्राणा देहे शुचिस्मिते[12]
तावत्त्वयि[13] भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥
दमयंती तथा वाग्भिरभिनंद्य[14] कृतांजलिः ।
तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वाग्निपुरोगमान्[15] ॥ ३३ ॥
तानेव शरणं देवान् जग्मतुर्मनसा तदा ।
वृते तु नैषधे भैम्या[16] लोकपाला महौजसः[17] ॥ ३४ ॥
प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ।
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां[18] शुभां ॥ ३५ ॥

---

१ लाजून. २ वस्त्राचा पदर. ३ विशालाक्षी. ४ त्याच्या गळ्यांत सुंदर माळ घातली. ५ तेव्हां "अरेरे-(गेली हातची !)" असे उद्गार राजांच्या तोंडून निघाले. ६ "ठीक ठीक! उत्कृष्ट ! असा. ७ काढला, उच्चारला. ८ सुंदर मांड्या आहेत जीच्या अशी. ९ आनंदित चित्तानें. १० देवांसमीप. ११ तुझ्या अर्थ्या वचनांत असणारा १२ सुंदर-शुभ्र-हास्य करणारे दमयंति! १३ त्वयि भविष्यामि=त्वयि अनुरक्तो भविष्यामि तुझ्यावर प्रेम करीन. १४ दमयंतीनेंही हात जोडून तसाच आनंद प्रदर्शित केला. १५ अग्नि आहे पुरोगम म्हणजे पुढारी ज्यांच्यामध्यें अशा (देवांनां). १६ भीमस्य अपत्यं स्त्री=दमयन्ती. १७ महापराक्रमी. १८ सर्वात श्रेष्ठ-न विद्यते उत्तमःयस्मात्.

नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ।
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वांछति नैषधः ॥ ३६ ॥
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ।
यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिं ॥ ३७ ॥
अपांपतिरपां भावं यत्र वांछति नैषधः ।
स्रजश्चोत्तमगंधाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ॥ ३८ ॥
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ।
पार्थिवाश्चनुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ॥ ३९ ॥
दमयंत्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतं ।
गतेषु पार्थिवेंद्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ॥ ४० ॥
विवाहं कारयामास दमयंत्या नलस्य च ।
उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः ॥ ४१ ॥
भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकं ।
अवाप्य नारीरत्नं तु पुण्यश्लोकोपि पार्थिवः ॥ ४२ ॥
रेमे सह तया राजन् शच्येव बलवृत्रहा ।
अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोंशुमानिव ॥ ४३ ॥
अरंजयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ।
"[15]ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ॥ ४४ ॥
अन्यैश्च बहुभिर्धीमान्क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः"[17] ।
पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ॥ ४५ ॥
दमयंत्या सह नलो विजहारामरोपमः ।

---

१ आपलें सामर्थ्य. २ अग्नि. ३ वरुण (अलुक्). ४ सुवासिक. ५ जोडी. प्रत्येकानें दोन दोन वस्तु दिल्या. ६ पाहून. ७ आले होते तसे. ८ राहून. ९ मनाला रुचलें तितके दिवस. १० मनुष्यांतील श्रेष्ठ–राजा. ११ निरोप दिलेला. १२ स्वतःचें. १३ बल व वृत्र यांचा वध करणारा इंद्र. १४ सूर्य. १५ अश्वमेध यज्ञ केला. १६ नहुषाचा मुलगा. १७ विपुल दक्षिणा वांटल्या ज्यामध्यें असे क्रतु म्ह० यज्ञ. १८ विहार करिता झाला. १९ एखाद्या देवाप्रमाणें.

जनयामास[1] च ततो दमयंत्यां महामनाः ॥
इंद्रसेनं सुतं चापि इंद्रसेनां च कन्यकां ॥ ४६ ॥
एवं स यजमानश्च[2] विहरंश्च[3] नराधिपः ।
ररक्ष वसुसंपूर्णां[4] वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४७ ॥

बृहदश्व उवाच.

ततस्तु याते वार्ष्णेये[5] पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः[6] ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु[7] किंचन ॥ १ ॥
हृतराज्यं नलं राजन् प्रहसन्[8]पुष्करोऽब्रवीत् ।
द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपणो[9]ऽस्ति कस्तव ॥ २ ॥
[10]शिष्टा ते दमयंत्येका सर्वमन्यज्जितं मया ।
दमयंत्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना[11] ।
[12]व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४ ॥
ततः पुष्करमालोक्य नलः परम[13]मन्युमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५ ॥
एक[14]वासाः ह्यसंवीत[15]ः सुहृच्छोक[16]विवर्धनः ।
निश्च[17]क्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियं ॥ ६ ॥

---

१ उत्पन्न केले. २ यज्ञ करीत. ३ विहार करीत. ४ धनसंपन्न. ५ नलाचा सारथि. (दमयंतीचीं मुलें इंद्रसेन व इंद्रसेना यांस आजोळीं भीमराजाकडें पोंचविण्यास घेऊन गेल्यावर). ६ द्यूत खेळत असतां. ७ जें काय इतर द्रव्य होतें तें. ८ हांसून. ९ पणास लावण्यास तुझ्याजवळ काय काय उरलें आहे? १० शिल्लक राहिलेली, उरलेली. ११ रागानें. १२ छाती फाटून गेली. १३ संतापलेला. १४ एक धोतर मात्र नेसलेला. १५ उत्तरीय–उपरणें, अंगरखा इ० वस्त्रांनीं विरहित. १६ आसेष्टांचा शोक वाढविणारा. १७ निघाला.

दमयंत्येकवस्त्राऽथ गच्छंतं पृष्ठतोऽन्वगात्[1] ।
स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं[2] नैषधोऽवसत् ॥ ७ ॥
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास[3] वै पुरे ।
नले यः[4] सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्वध्यतां मम ॥ ८ ॥
पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन[5] च ।
पौरा न तस्य सत्कारं कृतवंतो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥
स तथा नगराभ्यासे[6] सत्कारार्हो[7] न सत्कृतः ।
त्रिरात्रमुषितो[8] राजा जलमात्रेण[9] वर्तयन् ॥ १० ॥
पीड्यमानः क्षुधा[10] तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
प्रातिष्ठत ततो राजा दमयंती तमन्वगात् ॥ ११ ॥
क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि[11] ।
अपश्यच्छकुनान्[12]कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान्[13] ॥ १२ ॥
स चिंतयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
अस्ति भक्ष्यो ममाद्यायं वसु[14] चेदं भविष्यति ॥ १३ ॥
ततस्तान्परिधानेन[15] वाससा स समावृणोत् ।
तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा[16] ॥ १४ ॥
उत्पतंतः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलं ।
दृष्ट्वा दिग्वाससं[17] भूमौ स्थितं दीनमधोमुखं ॥ १५ ॥

---

१ मागून गेली. २ तीन रात्री. ३ दवंडी पिटविली. ४ नलाशीं जो स्नेहभाव ठेवील त्याला मी ठार मारीन ! ५ कडवेपणामुळें. ६ नगराच्या आसपास. ७ तो सत्कार करण्यास पात्र असतांही त्याचा सत्कार कोणी केला नाहीं ! ८ राहिला. ९ नुसतें पाणी पिऊन. १० भुकेनें, उपासमारीनें. ११ पुष्कळ दिवसांनंतर एके दिवशीं. १२ पक्ष्यांना. १३ सोन्यासारखे पंख असणाऱ्या; छद=पक्ष. १४ अलभ्य लाभ. १५ नेसलेल्या वस्त्रानें त्यांवर आवरण घातलें. १६ आकाशांत. १७ दिगंबर, नागवा.

वयमक्षा[1]: सुदुर्बुद्धे[2] तव वासो जिहीर्षव:[3] ।
आगता न हि न: प्रीति: सवाससि गते त्वयि[4] ॥ १६ ॥
तान्समीपगतानक्षानात्मानं च विवाससं[5] ।
पुण्यश्लोकस्तदा राजन्दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
येषां प्रकोपा[6]दैश्वर्यात्प्र[7]च्युतोऽहमनिंदिते[8] ।
प्राणयात्रां[9] न विंदेयं दु:खित: क्षुधयाऽन्वित: ॥ १८ ॥
येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधा[10]: ।
इमे[11] ते[12] शकुना भूत्वा वासो भीरु हरंति मे ॥ १९ ॥
वैषम्यं[13] परमं प्राप्तो दु:खितो गतचेतन[14]: ।
भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मन: ॥ २० ॥
एते गच्छन्ति बहव: पंथानो दक्षिणापथं[15] ।
अवंतीमृक्षवन्तं[16] च समतिक्रम्य पर्वतं ॥ २१ ॥
एष विंध्यो महाशैल: पयोष्णी[17] च समुद्रगा[18] ।
आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विता: ॥ २२ ॥
एष पंथा विदर्भाणामसौ गच्छति कोसलान् ।
अत: परं च देशो यं दक्षिणे दक्षिणापथ: ॥ २३ ॥
एतद्वाक्यं नलो राजा दमयंतीं समाहित[19]: ।
उवाचासकृ[20]दार्तो हि भैमीमुद्दिश्य[21] भारत ॥ २४ ॥

---

१ फांसे (द्यूतांतले). २ मूर्खा ! ३ तुझें वस्त्र हिरावूं इच्छिणारे. ४ तूं एकतरी वस्त्र नेसून गेला असतास, तर आम्हाला बरें वाटलं नसतें ! ५ वस्त्रहीन. ६ रागामुळें. ७ राज्यलक्ष्मीला मुकलों, आंचवलों. ८ हे साध्वि ! ९ उदरभरणाचें साधन; वृत्ति; उपजीविका. १० निषधदेशचे लोक. ११,१२ ते हे (फांसे). १३ कठीण प्रसंग, संकटावस्था. १४ बेशुध्द; निश्चेष्ट; गता चेतना यस्य स: (बहु० स०). १५ दक्षिण देशाच्या मार्गानें. १६ ऋक्षवान् पर्वत उल्लंघून; ऋक्षवान्=ज्याच्यावर आस्वलें भरपूर आहेत, तो. १७ नदीचें नांव. १८ समुद्राला जाऊन मिळणारी; नदी. १९ सावधगिरीनें. २० असकृत्=वारंवार. २१ उद्देशून, संबोधून.

ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कंपिता ।
उवाच दमयंती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २५ ॥
उद्विजते मे हृदयं सीदंत्यंगानि सर्वशः ।
तव पार्थिव ! संकल्पं चिंतयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २६ ॥
हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमावृतं ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ २७ ॥
श्रांतस्य ते क्षुधार्तस्य चिंतयानस्य तत्सुखं
वने घोरे महाराज ! नाशयिष्याम्यहं क्लमं ॥ २८ ॥
न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतं ।
औषधं सर्व दुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥

नल उवाच.

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयंति सुमध्यमे ।
नास्तिभार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजं ॥ ३० ॥
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु ! शंकसे ।
त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वामानिंदिते ॥ ३१ ॥

दमयंत्युवाच.

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पंथाः समुपदिश्यते ॥ ३२ ॥
अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि ।
चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३३ ॥

---

१ गहिवरलेल्या; सद्गदित झालेल्या. २ गांजलेली; त्रासलेली. ३ उद्वेग-खेद-पावतें; उद्विग्न होतें. ४ गात्रें गळून गेलीं आहेत. ५. बेत; निश्चय. ६ वस्त्रहीन. ७ क्षुधा आणि श्रम यानीं पीडलेला. ८ टाकून. ९ श्रान्त-थकलेला. १० चिन्तयमानस्य. ११ वैद्यांनां मान्य असें (औषध). १२ आर्त=रोगी. १३ औषध. १४ दाखवितां. १५ अपकृष्ट=खिन्न; विषण्ण.

पंथानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरोपम ॥ ३४ ॥
यदि चायमभिप्रायस्तव ज्ञातीन्व्रजेदिति ।
सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।
तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३६ ॥

नल उवाच.

यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १ ॥
कथं समृद्धो गत्वाऽहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिच्युतो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः? ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच.

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयंतीं पुनः पुनः ।
सांत्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृता ॥ ३ ॥
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रांतौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४ ॥
तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ६ ॥

---

१ अभीक्ष्णं=वारंवार. २ हे देवसदृश नल! ३ हेतु, उद्देश. ४ सोयरे. ५,६ तर तुह्मी व मी मिळून बरोबरच जाऊं. ७ एखाद्याला सन्मान्य पदाला चढविणाऱ्या नलराजा. ८ दैन्यावस्थेतंत असतां; भिकेला लागलों असतां. ९,१० एकाकाळीं संपन्न स्थितींत असतां मी तेथें गेलों व तुझ्या आनंदाची वृध्दि केली. ११,१२ तोच आतां वैभवभ्रष्ट होत्साता तेथें जाऊन तुझ्या शोकाची वृध्दि कशी करूं? १३,१४ अर्ध्या वस्त्रानें आच्छादलेल्या सती दमयंतीला. १५ इकडून तिकडे. १६ भुकेनें व तह्यानेनं थकलेली. १७ एका धर्मशाळेत.

स वै विवस्त्रो विकटो मलिनः पांसुगुंण्ठितः ।
दमयंत्या सह श्रांतः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६ ॥
दमयंत्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७ ॥
सुप्तायां दमयंत्यां तु नलो राजा विशांपते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८ ॥
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिंतामुपेयिवान् ॥ ९ ॥
[10]किंनु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मेस्यादकुर्वतः ।
किं न मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ? ॥ १० ॥
मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
[11]मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११ ॥
मयि निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ।
उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विंदेतापि सुखं क्वचित् ॥ १२ ॥
स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १३ ॥
न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितुं पथि ।
यशस्विनी महाभागा मद्भक्तेयं पतिव्रता ॥ १४ ॥

---

१ विरूप. २ धुळीनें भरलेला. ३ निद्रेच्या स्वाधीन झाली. ४ भिकार स्थितीला पोंचलेली—अन्नाच्छादनविरहित. ५ हे धर्मराज ! ६ शोकेन उन्मथितं चित्तं च आत्मा च यस्य=शोकानें खळवळून गेलें आहे चित्त व आत्मा ज्याचा, असा. ७ मित्रांनीं केलेला आपला त्याग ८ सर्वतोपरी. ९. दुःख, त्रास. १० हा त्रास भोगला किंवा न भोगला मला त्यापासून काय फायदा ? ११ माझ्यासाठीं. १२ माझ्यापासून वेगळी झालेली. १३ पतिव्रता. १४ त्यागांत. १५ मिळवील; तिला लाभेल. १६ अपमान केली जाण्यास.

एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयंत्यां न्यवर्तत ।
कलिना दुष्टभावेन दमयंत्या विसर्जने ॥ १६ ॥
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रतां ।
चिंतयित्वाऽध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनं ॥ १६ ॥
कथं वासो विकर्त्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
विचिंत्यैवं नलो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १७ ॥
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमं ॥ १८ ॥
तेनार्धं वाससश्छित्वा निवस्य च परंतप ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनां ॥ १९ ॥
ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभां ।
दमयंतीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ २० ॥
यां न वायुर्नचादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियां ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २१ ॥
इयं वस्त्रावकर्त्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २२ ॥
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २३ ॥

---

१ त्याग करण्याविषयीं. २ अवस्त्रता=नागवेपणा. ३ एक वस्त्र धारण केलेली स्थिति. ४ कापणें; छाटणें (नाम). ५ माझी प्रिया जागी तर होणार नाहीं? ६ धर्मशाळेच्या एका भागांत. ७ नागवें, म्यानाशिवाय. ८ नेसून. ९ घाईघाईनें चालता झाला. १० झोंपलेली. जागी नसलेली. ११ 'ज्याचें मन पाठीमागें धांवलें,' असा. १२ अनाथासारखी. १३ वस्त्रावकर्त=वस्त्राचा तुकडा. १४ आवृत्ता. १५ सुंदर हास्य हसणारी. १६ उन्मत्ता=वेडी, वेड लागलेली. १७ जागी झाल्यांवर. १८ श्वापदें व सर्प यांचा सुळसुळाट असलेल्या.

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ ।
रक्षंतु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २४ ॥
एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यंतः ॥ २५ ॥
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥ २६ ॥
द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥ २७ ॥
अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवंन्नलः ।
सुप्तामुसुज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु ॥ २८ ॥

बृहदश्व उवाच.

अपक्रांते नले राजन्दमयंती गतक्लमा ।
अबुध्यंत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १ ॥
अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।
प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधं ॥ २ ॥
हा नाथ! हा महाराज! हा स्वामिन्किं जहासि मां ॥
हा हतास्मि! विनष्टास्मि! भीतास्मि! विजने वने ॥ ३ ॥
न तु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने ॥ ४ ॥।

---

१ द्वादश (१२) आदित्य, अष्ट (८) वसु, एकदश (११) रुद्र व दोन (२) अश्विनीकुमार, मिळून ३३ प्रमुख देव.. २ इतर देव मंडळांसह. ३ धर्मांचें आवरण-धर्मांची पांखड-तुझ्यावर आहे. ४ अपहृतं ज्ञानं यस्य=(कलीनें) ज्याचें ज्ञान हिरावलें आहे असा. ५ तयार. ६ कलि त्याला दूर खेंचून नेत होता, पण प्रेम त्याला पाठीमागं ओढून आणित होतें. ७ दुभंगलेलें. ८ झोंपाळ्याप्रमाणें, आंदुळ्याप्रमाणें. ९ चालता झाला. १० हृदयद्रावक रीतीनें. ११ ताजीतवानी होत्साती. १२ जागी झाली. १३ घाबरलेली. १४ सत्यभाषणी.

कथमुत्सृज्य गंतासि ? दक्षां भार्यामनुव्रतां ।
विशेषतो नापकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥
शक्यसे ता गिरः सम्यक्कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्तेषां लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥
नाकाले विहितो[3] मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।
यत्र कांता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७ ॥
पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
भीताहमति दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८ ॥
दृश्यसे ! दृश्यसे ! राजन्नेष दृष्टोऽसि ! नैषध ।
आवार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ? ॥ ९ ॥
नृशंस बत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
विलपंतीं समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ? ॥ १० ॥
न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।
कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ११ ॥
कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ।
सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ? ॥ १२ ॥
ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १३ ॥
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते[12] भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४ ॥
अतीव शोकसंतप्ता मुहुर्निश्वस्य विह्वला ।
उवाच भैमी निःश्वस्य रुदत्यथ पतिव्रता ॥ १५ ॥

---

१ (अपकाराभावे) अपकार केला नसतां. २ खऱ्या करण्यास. ३ योग्य, शास्त्रसंमत. ४ खराखुरा. ५ थट्टामस्करी. ६ आच्छादून घेऊन; झांकून घेऊन. ७ वेलीच्या जाळ्यांनी. ८ अशा स्थितींत सांपडलेल्या. ९ बरोबर असून. १० धीर देत नाहींस. ११ शोकानें. १२ मूर्छित होते.

यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विंदति नैषधः ।
तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुखमप्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलं ।
तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखंजीविकां ॥ १७ ॥
एवं तु विलपंती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अंन्वेषमाणा भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८ ॥
उन्मत्तवद्भीमसुता विलपंती इतस्ततः ।
हा-हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९ ॥
तां क्रंदमानामत्यर्थं कुररीमिव वाशंतीं ।
करुणं बहु शोचंतीं विलपंतीं मुहुर्मुहुः ॥ २० ॥
सहसाऽभ्यागतां भैमीमभ्याससंपरिवर्तिनीं ॥
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१ ॥
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता ।
नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधं ! ॥ २२ ॥
हा नाथ ! मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।
ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ? ॥ २३ ॥
कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध ? ।
कथं भवाञ्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ? ॥ २४ ॥
पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ।
श्रांतस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ॥
कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनघं ? ॥ २५ ॥

---

१ अशा प्रकारची बुद्धि दिली. २ असुखजीविका=कष्टमय आयुष्य. ३ शोधणारी. ४ टिटवी, किंवा हरिणी. ५ आक्रोश करणारी. ६ जवळच येरझाऱ्या घालणारी. ७ ग्राहः-सर्प. अजगर ग्राह=अजगरासारख्या मोठ्या शरीराचा सर्प. ८ जगड्व्याळ. ९ गिळली जात असतां. १० या ओळींत पतिप्रेमाचा कळस दाखविला आहे. ११ (सोडवण्यासाठीं) धांवून येत नाहींस. १२ अनघ=निष्पाप.

ततः कश्चिन्मृगव्याधो[1] विचरन् गहने वने ।
आक्रंदमानां संश्रुत्य जवे[2]नाभिससार[3] ह ॥ २६ ॥
तां तु दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुर[4]गेणायतेक्षणा ।
त्वरमाणो मृगव्याधः समभि[5]क्रम्य वेगतः ॥ २७ ॥
मुखतः[6] पाटयामास[7] शस्त्रेण निशितेन[8] च ।
निश्चेष्टं[9] भुजंगं तं विशस्य[10] मृगजीवनः[11] ॥ २८ ॥
मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ।
समाश्वास्य[12] कृताहारा[13]मथ पप्रच्छ भारत ॥ २९ ॥
कस्य त्वं मृगशावाक्षि[14]? कथं चाभ्यागता वनं ? ।
कथं चेदं महत्कृच्छ्रं[15] प्राप्तवत्यसि भाविनि[16] ? ॥ ३० ॥
दमयंती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशांपते[17] ।
सर्वमेतद्यथावृत्त[18]माचचक्षेऽस्य भारत ॥ ३१ ॥
तामर्धवस्त्र[19]संवीतां [20]पीनश्रोणि[21]पयोधरां[22] ।
सुकु[23]मारामनवद्यां[24]गीं पूर्णचंद्रनिभा[25]ननां ॥ ३२ ॥
अरालपक्ष्म[26]नयनां तथा मधुरभाषिणीं ।
लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमी[27]यिवान् ॥ ३३ ॥

---

१ पारधी. २ वेगानें. ३ धांवून आला. ४ अजगरानें (उरसा गच्छति इति उरगः). ५ जवळ येऊन. ६ तोंडाकडून. ७ फाडला. ८ तीक्ष्ण. ९ निश्चेष्ट. १० मारून. ११ पारधी. १२ धीर देऊन. १३ आहार केला आहे जिनें, तिला. १४ हरिणीच्या बालकाप्रमाणें नेत्र आहेत जिचे, अशा दमयंती ? १५ महासंकट. १६ सुंदरी. १७ हे राजा (विट्=मनुष्य; त्यांचा पति). १८ यथावृत्तम्=जसें झालें तसें (अव्यय). १९ अर्धवस्त्रानें झांकलेली. २० पीन=पुष्ट. २१ श्रोणि=नितंब. २२ पयोधर=स्तन. २३ कोमल, नाजुक. २४ अनवद्य म्ह० निर्दोष आहे अंग जिचें अशी. २५ निभ=तुल्य, सारखें. २६ जिच्या डोळ्यांच्या पापण्यांचें केंस कमानदार आहेत, तिला. (अराल—वांकडे, गोल; पक्ष्म—पापण्यांचे केस). २७ कामाच्या तडाख्यांत सांपडला. ईयिवान्=(धा. वि) गेला.

तामेवं श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।
सांत्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भाविनी ॥ ३४ ॥
दमयंत्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ॥ ३५ ॥
स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३६ ॥
दमयंती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
अतीते वाक्पथे काले शशापैनं रुषान्विता ॥ ३७ ॥
यद्यहं नैषधादन्यं मनसाऽपि न चिंतये ।
तथाऽयं पततां क्षुद्रो परासुर्मृगजीवनः ॥ ३८ ॥
उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९ ॥

बृहदश्व उवाच.

सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
वनं प्रति भयं शून्य झिल्लिकागणनादितं ॥ १ ॥
सिंह-द्वीपि-रुरु-व्याघ्र-महिषर्क्षगणैर्युतम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितं ॥ २ ॥

---

१ मृदु, मधुर. २ व्याध. ३ जिच्या आरंभीं मृदु शब्द आहेत अशी (वाक् म्ह० भाषण). ४ मदनानें पीडलेला. ५ फजिती करून. ६ कडक रागावलेली. ७ रागानें जणूं काय जळूं लागली; भडकली. ८ दुष्टबुद्धि. ९ बलात्कार करण्यास. १० उतावळा. ११ अग्नीची ज्वाला. १२ नवरा व राज्य यांना मुकलेली. १३ आतां बोलण्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. असें दिसलें तेव्हां. १४ क्रोधयुक्त. १५ परासुः पतताम् मरून पडो. 'पतताम्' हें आत्मनेपदी रूप 'आर्ष' होय. १६ निष्प्राण, मृत. १७ वृक्ष. १८ निघाली. १९ झिल्लिका=रात्रीस किर् र् र् असा शब्द करणारा पक्षी वाघुळ; त्या पक्ष्यांच्या समुदायानें गजबजलेलें. २० द्विपिन्=हत्ती. २१ हरिण. २२ ऋक्ष=आस्वल. २३ पक्षिसमूहानें भरलेलें. २४ भिल्ल व रामोशी-चोर-यांची वस्ती असलेलें.

शाल-वेणु-धवाश्वत्थ-तिंदुकेंगुद-किंशुकैः ।
अर्जुनारिष्टसंच्छन्नं स्यंदनैश्च सशाल्मलैः ॥ ३ ॥
जम्ब्वाम्र-लोध्र-खदिर-साल-वेत्रसमाकुलं ।
पद्मकामलकै-प्लक्ष-कदम्बोदुम्बरावृतं ॥ ४ ॥
बदरी-बिल्वसंच्छन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलं ।
प्रियाल-ताल-खर्जूर-हरीतकि-बिभीतकैः ॥ ५ ॥
नानाधातुशतैर्नद्धान्विविधानपिचाचलान् ।
निकुंजान्परिसंघुष्टान्दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ६ ॥
नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ।
सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७ ॥
पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
सरितो निर्झरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ८ ॥
यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
महिषांश्च वराहांश्च ऋक्षांश्च वनपन्नगान् ॥ ९ ॥
तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता ।
वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ १० ॥
नाबिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राऽथ कस्यचित् ।
दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ॥ ११ ॥
विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
भर्तृशोकपरीतांगी शिलातलमथाश्रिता ॥ १२ ॥

१-३० झाडांचीं नांवें. २ कळक. १२ जांबूळ. १३ आंबा. १५ खैर. १७ वेत. १९ आंवळी. २२ औदुंबर=उंबर. २४ बेल. २७ ताड. २८ खजुरी २९ हरडा. ३० बिब्बा. ३१ पर्वत. ३२ लतामंडप. ३३ घोंटाळलेले, एकमेकांत गुरफटलेले. ३४ पक्षी. ३५ डबकीं. ३६ शिखरें. ३७ झरे, ओहोळ. ३८ कळपाकळपांनीं ३९ आस्वलें. ४० सर्प. ४१ अवस्था. ४२ अरण्य. ४३ संकट. ४४ परीत=भरलेलें.

दमयंत्युवाच.

व्यूढोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
क नु राजन्गतोऽस्यद्य विसृज्य विजने वने? ॥ १३ ॥
अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र! मयि मिथ्या प्रवर्तसे? ॥ १४ ॥
यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाद्युते ।
स्मर्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १५ ॥
यच्चोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
मत्समक्षं यदुक्तं च तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १६ ॥
चत्वार एकतो वेदाः सांगोपांगाः सविस्तराः ।
स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७ ॥
तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८ ॥
हा वीर ननु नामाहं नष्टा किल तवानघ ।
अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे? ॥ १९ ॥
कर्षयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।

---

१ विशाल वक्षस्थळाचा. २ यज्ञांनीं. ३ पुष्कळ दक्षणा ज्यांमध्यें दिली जात असे. ४ यज्ञ करून. ५,६ खोटें आचरण करतोस ७ लक्षांत घेण्यास. ८ एका बाजूस. ९ उपनिषदादि अंगें व छंदस्, ज्योतिष्, इत्यादि उपांगें यांसहित. १० सर्व साग्र वेदांचें अध्ययन एका बाजूस; सत्य हें समग्र वेदांपेक्षांही श्रेष्ठ होय असा आशय. ११ भयंकर. १२ ज्यानें तोंड उघडलें आहे असा.

अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि २०
न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियास्तीत्यब्रवीः सदा ।
तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २१ ॥
उन्मत्तां विलपंतीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
ईप्सीतामीप्सितोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ? ॥ २२ ॥
कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपंतीमनाथवत् ! ॥ २३ ॥
यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
न मानयसि ! मामार्य रुदंतीमरिकर्शन ॥ २४ ॥
महाराज महारण्ये अहमेकाकिनी सती ।
दमयंत्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे ? ॥ २६ ॥
कुलशीलोपसंपन्न चारुसर्वांगशोभन ।
नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ॥ २६ ॥
वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ।
शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ॥ २७ ॥
प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ।
कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्शिता ॥ २८ ॥
"कच्चिद्दृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः" ।
को नु मे नाथ प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन्प्रस्थितं नलं ॥ २९ ॥
"अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनं ॥

---

१ अरण्यांतील राजा. २ खरी. ३ वाणी. ४ योग्य. ५ पाहिजे पाहिजे अशी वाटणारी. ६ आच्छादित. ७ कळपांतून सांडलेली. ८ माझ्या शब्दाला मान देत नाहींस. ९ उत्तर करीत नाहींस. १० सेविलेल्या. ११ जात असलेला. १२ शोकानें पीडिलेली–कृश झालेली. १३ कच्चित् हें प्रश्नार्थी अव्यय आहे. "या अरण्यांत तुझ्याबरोबर नल राजाला कोठें पाहिलास का ?" असें कोणास विचारूं. १४ सुंदर. १५ शत्रूंच्या सैन्याचा नाश करणारा.

यमन्वेषसि राजानं नलं पद्म[1]निभेक्षणं ॥ ३० ॥
अयं स " इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरं ।
अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महा[2]तनुः ॥ ३१ ॥
शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति व्रजाम्येनमशंकितो[3] ।
भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः[4] ॥ ३२ ॥
विदर्भराजतनया दमयंतीति विद्धि[5] मां ।
निषधाधिपतेर्भार्यां नलस्यामित्र[6]घातिनः ॥ ३३ ॥
पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्षितां ।
आश्वा[7]सय मृगेंद्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४ ॥
अथवा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि ।
मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्विमोचय ॥ ३५ ॥
श्रुत्वाऽरण्ये विलपितं न मामाश्वासयत्ययं ।
यामिमां स्वादु[8]सलिलामापगां[9] सागरंगमां ॥ ३६ ॥
इमं शिलोच्चयं[10] पुण्यं शृङ्गै[11]र्बहुभिरुच्छ्रितैः[12] ।
विराजद्भिरिवानेकैर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३७ ॥
नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपल[13]भूषितं ।
अस्यारण्यस्य महतः केतु[14]भूतमिवोत्थितं ॥ ३८ ॥
सिंह-शार्दूल-मातङ्ग[15]-वराहर्क्ष[16]-मृगैर्युतं ।
पतत्रि[17]भिर्बहुविधैः समंतादनुनादितं ॥ ३९ ॥

---

१ पद्माप्रमाणें आहेत डोळे ज्याचे, अशा (नलाला). २ मोठ्या धिप्पाड शरीराचा. ३ बिनदिक्कत, बेधडक, भीति न बाळगतां. ४ राजा. ५ जाण (हें विद् धा-चें आज्ञार्थी रूप आहे). ६ शत्रूंचा नाश-निःपात-करणारा. ७ (नलाला मीं पाहिलें आहे असें वर्तमान सांगून) मला धीर दे. ८ गोड पाण्याची. ९ नदी. १० उंच पर्वत. ११ शिखरें. १२ उचललेलीं. १३ नाना प्रकारच्या दगडांनीं भूषित. १४ या अरण्याची जणूं पताकाच कीं काय (अशा तऱ्हेचा पर्वत). १५ हत्ती. १६ वराह=डुकर; ऋक्ष=आस्वल. १७ पक्ष्यांनीं.

किंशुकाशोकं-वकुल-पुंन्नागैरुपशोभितं ।
कर्णिकार-धव-प्लक्षैः[१] सुपुष्पैरुपशोभितं ॥ ४० ॥
सरिद्भिः सविहंगाभिः शिखरैश्च समाकुलं ।
गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ४१ ॥
भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
शरण्य बहु कल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४२ ॥
प्रणमे त्वाऽभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध मां ।
राजःस्नुषां राजभार्यां दमयंतीति विश्रुतां ॥ ४३ ॥
राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४ ॥
राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावतां ।
आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वंचितेक्षणः ॥ ४५ ॥
ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।
शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४६ ॥
सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थितां ॥ ४७ ॥
निषधेषु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः ।
गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४८ ॥

---

१ हीं सुवासिक फुलझाडांची नावें आहेत. २ सुंदर फुलें असलेल्या. ३ नद्यांनीं. ४ नल राजासंबंधें. ५ शरण जाण्यास योग्य. ६ चारी वर्णांतील लोकांचें योग्य तऱ्हेनें रक्षण करणारा. ७ खूप दक्षिणा ज्यांत वांटली जाते असा. ८ करविणारा. ९ पृथु-मोठे; चारु-सुंदर; अंचित-वर्तुलाकार; मोठे, सुंदर व वर्तुलाकृति आहेत डोळे ज्याचे असा. १० ब्राह्मणांविषयीं चांगली बुद्धि आहे ज्याची असा. ११ ज्याचें वर्तन चांगलें आहे असा. १२ मत्सर किंवा हेवा ज्याला नाहीं असा. १३ धनसंपन्न. १४ पवित्र. १५ तुजजवळ आलेली. १६ प्रख्यात (गृहीतं नाम यस्य).

तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
क्रमप्राप्तं[1] पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४९ ॥
नलो नामारिहा[2] श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी[3] पुण्यकृत्सोमपो[4]ऽग्निमान्[5] ॥ ५० ॥
यष्टा[6] दाता च योद्धा च सम्यक्[7]चैव प्रशासिता ।
तस्य मामबलां श्रेष्ठां विद्धि भार्यामिहागतां ॥ ५१ ॥
त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्वितां ।
अन्वेषमाणां भर्तारं त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२ ॥
समुल्लिखद्भि[8]रेतैर्हि त्वया शृंगशतैर्नृपः ।
कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्वा नलो नृपः ? ॥ ५३ ॥
गजेंद्रविक्रमो[9] धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः[10] ।
विक्रान्तः[11] सत्ववान्वीरो भर्ता मम महायशाः ॥ ५४ ॥
निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ? ।
किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्वलां ॥ ५५ ॥
गिरा[12] नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखितां ? ।
वीरविक्रांत धर्मज्ञ सत्यसंध[13] महीपते ॥ ५६ ॥
यद्यस्यास्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना[14] ।
कदा सुस्निग्ध[15]गंभीरां जीमूतस्वन[16]सन्निभां ॥ ५७ ॥

---

१ क्रमानें प्राप्त झालेलें. २ शत्रूंना मारणारा. ३ चतुर भाषण करणारा. ४ सोमपान करणारा. ५ ज्याचेकडे सदेव अग्निहोत्र चाललें आहे असा. ६ यज्ञ करणारा. ७ चांगल्या तऱ्हेनें राज्य करणारा. ८ वर उसळणारीं म्ह० उंच उंच होत जाणारीं. ९ हत्तीप्रमाणें पराक्रम आहे ज्याचा असा. १० दुसऱ्यानें केलेला अपकार सहन न करणारा. ११ पराक्रमी. १२ शब्दानें, उत्तरानें. १३ वचन पाळणारा. १४ आत्मना=देहेन. १५ प्रेममय व गंभीर अशी (वाणी). १६ मेघनादासारखी.

श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं याममृतोपमां ।
"वैदर्भी" त्येव विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ॥ ५८ ॥
आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीं ।
भीतामाश्वासयत मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९ ॥
इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनंदिनी ।
दमयंती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तरां ॥ ६० ॥

ऋतुपर्णस्य विदर्भगमनम्.

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
सांत्वयन् श्लक्ष्णयाँ वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥
" विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरं ।
एकाह्ना हयतत्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक " ॥ २ ॥
एवमुक्तस्य कौंतेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत! मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥
"दमयंती वदेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थे भवेद्वाऽयमुपायश्चिंतितो महान् ॥ ४ ॥
नृशसं बत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ ५ ॥

---

१ विशेषेण स्पष्टां=अगदीं स्पष्ट; "हे वैदर्भी" असें स्पष्ट म्हणणारी. २ वेदांचें अनुसरण करणारी, किंवा वेदांसारखा अधिकार असणारी. ३ समृद्ध. ४ राजकन्या–दमयंती ५ सुदेव नांवाच्या ब्राह्मणाचें. ६ अयोध्या देशच्या राजाचें नांव. ७ मधुर, सुंदर अशा. ८ एका दिवसांत. ९ अश्वहृदय जाणणाऱ्या. १० फाटून गेलें. ११ विचार करूं लागला. १२ मूढ झालेली, योग्यायोग्याचा विचार न करणारी, विवेकशून्य. १३ आम्हांस शोधून काढण्यासाठीं. १४ फसविली गेलेली.

स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्यादेवमपिकुर्यात्सा विवासाद्गतसौहृदा ॥ ६ ॥
मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ।
नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयं ।
ऋतुपर्णस्य वै कामम् आत्मार्थं च करोम्यहं" ॥ ८ ॥
इति निश्चित्य मनसा वाहुको दीनमानसः ।
कृतांजलिरुवाचेदमृतुपर्णं जनाधिपं ॥ ९ ॥
"प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ।
एकाह्ना पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप" ॥ १० ॥
ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भांगासुरिनृपाज्ञया ॥ ११ ॥
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन वाहुकः ।
अश्वान् जिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनः पुनः ।
अध्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ! ।
वर्जितान् लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून् ॥ १२ ॥
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिंधुजान्वातरंहसः ।
दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किंचित्कोपसमन्वितः ॥ १४ ॥

---

१ चंचल. २ अपराध, पाप ३ भयंकर. ४ वनवासामुळें. ५ निःस्नेह,
प्रीतिशून्य. ६ विव्हल झालेली. ७ कृशकटी; मध्यमः=कटिभागः.
८ अपत्यवती, मुलांचें सुख जिनें अनुभविलें आहे अशी. ९ इच्छा, हेतु
१० माझा ही मतलब साधीन. ११ वचन देतां, प्रतिज्ञेनें सांगतां.
१२ घोड्यांचा तबेला. १३ ऋतुपर्ण राजाचें नांव. १४ घाई केला जाणारा.
१५ मार्ग आक्रमिण्यास योग्य असे. १६ वाईट. १७ मोठ्या नाकपुड्यांचे.
१८ मोठ्या ओंठांचे. १९ भोंवऱ्यांनीं (युक्त असे). २० सिंधु देशांत
उत्पन्न झालेले. २१ वाऱ्याप्रमाणें वेगवान्.

" किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या न ते वयं ।
कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यंतीमे हया मम ? ।
महदध्वानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशैः ? " ॥ १५ ॥

बाहुक उवाच.

एको ललाटे द्वे मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ।
द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ॥ १६ ॥
एते हया गमिष्यंति विदर्भान्नात्र संशयः ।
यानन्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि तान्योजयामि ते ॥ १७ ॥

ऋतुपर्ण उवाच.

त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक ।
यान्मन्यसे समर्थांस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १८ ॥

बृहदश्व उवाच ।

ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
योजयामास कुशलो जवयुक्तान् रथे नलः ॥ १९ ॥
ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
अथ पर्यपतन् भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ! ॥ २० ॥
ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते ।
सांत्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २१ ॥
रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परं ॥ २२ ॥

---

१ तुझा काय करण्याचा बेत आहे ? २ आम्हांस, फसवूं नको. ३ वाहून नेतील. ४ पृष्ठभागीं. (आवर्त हा वरील शब्द या श्लोकांत अध्याहृत घ्यावयाचा). ५ जोडितों. ६ चांगले घोडे. ७ जोडलेला, तयार केलेला. ८ पडले. ९ गुडघ्यांवर. १० लगामानें खेंचून. ११ सारथि. १२ मोठा वेग देऊन, घोड्यांना चौकावर सोडून.

ते चोद्यमाना[1] विधिवद्[2]बाहुकेन हयोत्तमाः ।
समुत्पेतुरथाकाशं[3] रथिनं मोहयन्निव[4] ! ॥ २३ ॥
तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
अयोध्याधिपतिः श्रीमान्विस्मयं परम ययौ ॥ २४ ॥
रथघोषं[5] तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं[6] च तत् ।
वार्ष्णेयश्चिंतयामास बाहुकस्य हयज्ञतां ॥ २५ ॥
"किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य[7] सारथिः ? ।
तथा तल्लक्षणं[8] वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २६ ॥
शालिहोत्रोऽथ[9] किं नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् ? ।
मानुषं[10] समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनं ॥ २७ ॥
उताहोस्विद्[11]भवेद्राजा नलः परपुरंजयः ? ।
सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिंतयत् ॥ २८ ॥
अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः ।
तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २९ ॥
अपि चेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ।
नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च[12] भविष्यति ॥ ३० ॥
प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरंति पृथिवीमिमां ।
दैवेन[13] विधिना[14] युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३१ ॥

---

१ हांकविले जाणारे. २ शास्त्रोक्त योग्य त्या-रीतीनें. ३ आकाशांत उडाले. म्ह० ते इतक्या वेगानें धांवत होते कीं ते जणूं जमीनीस पाय न लावतां आकाशांतूनच पळत होते. ४ मूर्च्छा आणणारे. ५ रथाच्या धांवण्यानें उत्पन्न होणारा मोठा आवाज. ६ घोड्यांना आवरणें, लगाम वागविण्याची हातोटी. ७ इंद्र. ८ त्याचें (मातलीचें) लक्षण-कसब. ९ अश्वशास्त्र प्रणीत करणारा आचार्य. १० मनुष्याच्या जन्मास आलेला. ११ अथवा असें तर नव्हे कीं-. १२ त्याची विद्या ज्यास अवगत आहे असा. १३ देवाच्या करणीनें. १४ नियमांनीं, सिद्धांतांनीं.

भवेन्न मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।
प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३२ ॥
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमंततः" ॥ ३३ ॥
एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिंतयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३४ ॥
ऋतुपर्णश्च राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञतां ।
चिंतयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३६ ॥
ऐकाग्र्यं च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३६ ॥

कलिनिर्गमः ।

बृहदश्व उवाच.

स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खेचरानिव ॥ १ ॥
तथा प्रयाते तु रथे तदा भांगासुरिर्नृपः ।
उत्तरीयमधोऽपश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २ ॥
ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
"ग्रहीष्यामी"ति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥

---

१ कुरूपपणा. २ शरीराच्या मोजमापानें. ३ उलटपणा. ४ खास, निश्चयानें. ५ चित्ताची तल्लीनता—निश्चलत्व. ६ ओलांडून गेला. ७ आकाशगामी—पक्षी. ८ कपड्यांवरून घेण्याचें वस्त्र, उपरणें. ९ पडलेलें, गळलेलें. १० पट=वस्त्र.

"निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।
वार्ष्णेयो यावदेनं मे पटमानयतामिह" ॥ ४ ॥
नलस्तं प्रत्युवाचाथ "दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
योजनं समतिक्रांतो नाहर्तुं शक्यते पुनः" ॥ ५ ॥
एवमुक्तो नलेनाथ तदा भांगासुरिर्नृपः ।
आससाद वने राजन् फलवंतं बिभीतकं ॥ ६ ॥
तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
"ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलं ॥ ७ ॥
सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८ ॥
वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतं ॥ ९ ॥
एकपत्राधिकं चात्र फलमेकं च बाहुक ।
पंच कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ॥ १० ॥
प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
आभ्यां फलसहस्रे द्वे पंचोनं शतमेव च" ॥ ११ ॥
ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
"परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्शन ॥ १२ ॥

---

१ आवर, आटोपून धर. २ जोंपर्यंत—तोंपर्यंत. ३ एक योजनभर मांग राहिला आहे. ४ त्याच्या जवळ आला,—प्रत प्राप्त झाला. ५ बिब्याचें झाड; (घरगुती वैद्यकींत बिब्वा हा अर्धा वैद्य मानला आहे). ६ मोजण्यांत, गणित विषयांत. ७ सर्व प्रकारचें ज्ञान एकाच पुरुषांत एकवटलेलें सांपडत नाहीं. ८ या झाडावरील शाखा व उपशाखा मिळून एकंदर पांच कोटी पानें आहेत. व २.०९५ फळें आहेत; शिवाय खालीं गळून पडलेलीं पानें २.००,००,१०१ आहेत व फळें २,०९६ आहेत; असा अर्थ दिसतो. ९ प्रशाखिका=उपशाखा, फांद्यांच्या फांद्या. १० थांबवून. ११ अप्रत्यक्ष, तूं म्हणतोस याची प्रतीति मला पाहतां येण्यास अवसर नाहीं अशा समजुतीनें. १२ कांहीं तरी सांगतोस.

प्रत्यक्षमेतत्कर्ताऽस्मि शातयित्वा बिभीतकं ।
अथात्र गणिते राजन् विद्यते न परोक्षता ॥ १३ ॥
प्रत्यक्षं ते महाराज शातयिष्ये बिभीतकं ।
अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति वा ॥ १४ ॥
संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिपं ।
मुहूर्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन्यच्छतु वाजिनं " ॥ १५ ॥
तमब्रवीन्नृपः सूतं " नायं कालो विलंवितुं " ।
बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १६ ॥
" प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान् ।
एष याति शिवः पंथा याहि वार्ष्णेयसारथिः " ॥ १७ ॥
अब्रवीदृतुपर्णस्तु सांत्वयन्कुरुनंदन ।
" त्वमेव यंता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १८ ॥
त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्हयकोविद ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।
विदर्भान्यदि यात्वाऽद्य सूर्यं दर्शयिताऽसि मे " ॥ २० ॥
अथाब्रवीद्बाहुकस्तं " संख्याय च बिभीतकं ।
ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम " ॥ २१ ॥

---

१ हें मी प्रत्यक्ष ताडून पाहतां. २ तोडून. ३ लटपट शिल्लक राहणार नाहीं, खात्री होइल. ४ तुझ्या देखत. ५ तुझ्या डोळ्यांदेखत. (येथें षष्ठी विभक्तीचा 'सति' सप्तमीप्रमाणें उपयोग केला आहे). ६ क्षणभर. ७ लगाम धरूं दे. ८ (आपली इच्छा पूर्ण करण्यासाठीं) वाटेल तो यत्न करण्यास तयार झालेला. ९ थांब. १० घोड्यांचें नियमन करणारा. ११ अश्वविद्या जाणणारा. १२ खास, खरोखर. १३ सूर्य दाखविशील, म्ह० सूर्योदयाला पोंचशील.

अकाम[१] इव तं राजा "गणयस्वे" त्युवाच ह ।
"एकदेशं[२] च शाखायाः समादिष्टं[३] मयाऽनघ ॥ २२ ॥
गणयस्वाश्वतत्वज्ञ ततस्त्वं[४] प्रीतिमावह" ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं[५] शातयामास तं द्रुमं ॥ २३ ॥
ततः स विस्मयाविष्टो[६] राजानमिदमब्रवीत् ।
"गणयित्वा यथोक्तानि तावंत्येव फलानि तु ॥ २४ ॥
अत्यद्भुतमिदं राजन्दृष्टवानस्मि ते बलं ।
श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां ययैतज्ज्ञायते नृप" ॥ २५ ॥
तमुवाच ततो राजा त्वरितो[७] गमने नृप ।
"विद्ध्यक्षहृदयज्ञं[८] मां संख्याने च विशारदं[९]" ॥ २६ ॥
वाहुकस्तमुवाचाथ "देहि विद्यामिमां मम ।
मत्तोऽपिचाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ" ॥ २७ ॥
ऋतुपर्णस्ततो राजा वाहुकं कार्यगौरवात्[१०] ।
हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८ ॥
"यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परं ।
[११]निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु वाहुक" ।
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २९ ॥
तस्याक्षहृदयज्ञस्य[१२] शरीरान्निःसृतः[१३] कलिः! ।
कर्कोटकविषं[१४] तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्वमन् ॥ ३० ॥

---

१ आपली इच्छा (आपलें काम) तडीस जात नाहीं अशी ज्यास भीति उत्पन्न झाली आहे असा; अकामः=अतृप्तः कामःयस्य. २ एक भाग–बाजू. ३ मी सांगन तो. ४ आणि नंतर आमच्यावर मेहेरबानी कर (व त्वरेनें घोडे हांक). ५ जलदीनें ६ आश्चर्यचकित झालेला. ७ (वार्ष्णेय याजकडून) 'चला, निघा, उशिर झाला,' अशी घाई केला जाणारा. ८ फांशांची विद्या. अक्षाणां, अक्षाभिमानिदेवतायाः, त्द्दयव-द्वशीकरणमंत्रः अक्षत्द्दयं, येन ज्ञातेन अक्षाः अनुकूलाः भवन्ति ९ निष्णात. निपुण. १० मोठेपणामुळें, महत्वामुळें. ११ फेंकणें (नाम), फांसे फेंकण्याचें कसब. १२ अक्षविद्या मिळाली आहे अशा त्या. १३ बाहेर आला. १४ कर्कोटक सर्पाच्या दंशानें जें विष नलाच्या शरीरांत भिनलें होतें त्यानें कलीस एथवर जर्जर करून सोडलेंच होतें: नलाचे शरीरांतून निघतानां कली तें विष ओकतच निघाला.

कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः[1] स विनिसृतः ।
स तेन कर्शितो[2] राजा दीर्घकालमनात्मवान्[3] ॥ ३१ ॥
ततो विषविमुक्तात्मा स्वं रूपमकरोत्[4]कलिः ।
तं शप्तुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ ३२ ॥
तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृतांजलिः[5] ।
"क्रोधं संयच्छ[6] नृपते कीर्तिं दास्यामि ते परां ॥ ३३ ॥
इन्द्रसेनस्य[7] जननी कुपिता माऽशपत्पुरा ।
यदा त्वया परित्यक्ता ततो[8]ऽहं भृशपीडितः ॥ ३४ ॥
अवसं[9] त्वयि राजेंद्र सुदुःखमपराजित ।
विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशं ॥ ३५ ॥
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि[10] श्रुणु चेदं वचो मम ।
ये च त्वा मनुजा लोके कार्तयिष्यंत्यतन्द्रिताः[11] ।
मत्प्रसूतं[12] भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति[13] ॥ ३६ ॥
भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे" ।
एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ॥ ३७ ॥
ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश[14] बिभीतकं ।
कलिस्त्वन्यैस्तदाऽदृश्यः कथयन्नैषधेन वै ॥ ३८ ॥
ततो गतज्वरो[15] राजा नैषधः परवीरहा ।
संप्रनष्टे कलौ राजा संख्यायास्य फलान्युत ॥ ३९ ॥
मुदा[16] परमया युक्तस्तेजसा[17]ऽथ परेण वै ॥
रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनै[18]र्हयैः ॥ ४० ॥

---

१ दमयंतीनें दीलेल्या शापाचा अग्नि. २ संत्रस्त, पीडिलेला. ३ देहभान नाहीं असा, बेशुद्ध. ४ धारण केलें. ५ हात जोडून. ६ आवर. ७ दमयंती. ८ तिच्या शापानें. ९ राहिलों. १० तुला शरण आलों आहें. ११ सावधान चित्तानें. १२ माझ्यापासून उत्पन्न होणारें. १३ ही समजूत अद्यापही आमच्यांत आहे. १४ याचकरितां बिब्याचे झाडास अशुभ मानिलें जातें. १५ गतः ज्वरः यस्य; ज्वर-ताप, त्रास. १६ मुद्-आनंद (हा शब्द स्त्रीवाचक आहे). १७ मोठ्या (तेजानें युक्त). १८ जलद पळणारे.

विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ।
हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ ४१ ॥
नलः संनोर्दयामास प्रहृष्टेनांतरात्मना ।
विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः ॥ ४२ ॥
नले तु समतिक्रांते कलिरप्यगमद्गृहं ।
ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपतिः ।
विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः ॥ ४३ ॥

नलदमयंतीसमागमः ।

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १ ॥
दमयंती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीं ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलदर्शनकांक्षया ॥ २ ॥
"परीक्षितो मे बहुशो वाहुको नलशंकया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥
सं वा प्रवेश्यतां मातर्मां वाऽनुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाऽथवाऽज्ञातं पितुर्मे संविधीयतां" ॥ ४ ॥
एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्सपार्थिवः ॥ ५ ॥

---

१ वाईट, अशुभ, अपशकुनी (पान ७४ वरील टीप १४ पहा). २ उडणारे. ३ पक्षीच जसे. ४ आनंदित केले, चुचकारले. ५ विरहित (नल हा आतां रूपाशिवाय सर्व बाजूंनी पूर्ववत् झाला होता). ६ दमयंतीची दासी. ७ इच्छेनें ८ त्यास येथें आणण्याची व्यवस्था कर. ९ मला त्याचेकडे जाण्यास परवानगी दे. १० पित्याला खरी गोष्ट सांगून, अथवा न सांगतां, त्याचेकडून या गोष्टीस अनुमति घे. ११ हेतु. १२ परवानगी दिली.

सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
नलं प्रवेशयामास यत्र[१] तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६ ॥
तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयंतीं नलो नृपः ।
आविष्टः[२] शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७ ॥
तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं[३] दमयंती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी[४] ॥ ८ ॥
ततः काषायवसना[५] जटिला[६] मलपंकिनी ।
दमयंती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
"पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियं ? ॥ १० ॥
अनागसं[७] प्रियां भार्यां विजने श्रममोहितां[८] ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलं ? ॥ ११ ॥
किमु तस्य मया[९] बाल्यादपराद्धं महीपतेः ! ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रया[१०]ऽर्दितां ॥ १२ ॥
साक्षाद्देवानपाहाय वृतो[११] यः स पुरा मया ।
अनुव्रतां[१२] साभिकामां[१३] पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथं ॥ १३ ॥
अग्नौ[१४] पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा[१५] ।
भविष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य[१६] कृतद्व्रतं" ॥ १४ ॥
दमयंत्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु[१७] ॥ १५ ॥

---

१ नी ज्या ठिकाणीं होती तेथें. २ पूर्ण. ३ तशा (दुःखाच्या) स्थितींत आहे असा. ४ सुंदर आहे वर्ण जीचा अशी. ५ भगवें वस्त्र परिधान केलेली. ६ जटा धारण केलेला. ७ नास्ति आगः यस्याः सा=निरपराधी. ८ श्रमामुळें ग्लानि येऊन पडलेली. ९ मीं काय अपराध केला. १० निद्रेनें गांठलेली. ११ वरला गेला. १२ पतिव्रता. १३ जिच्या इच्छा अतृप्त राहिल्या आहेत अशी. १४ अग्निसमक्ष. १५ देवांच्यापुढें—समक्ष. १६ वचन देऊन. १७ गळलें, पडलें.

अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्तांताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्तामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
"मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयं ।
कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजं ॥ १७ ॥
यत्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा ।
वनस्थया दुःखितया शोचंत्या मां दिवानिशं ॥ १८ ॥
स मच्छरीरे त्वच्छापाद्दह्यमानोऽवसत्कलिः ।
त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्नावग्निरिवाहितः ॥ १९ ॥
मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ॥
दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ २० ॥
विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनं ॥ २१ ॥
कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतं ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित्? ॥ २२ ॥
दूताश्चरति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३ ॥
स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भांगासुरिरुपस्थितः" ॥ २४ ॥

---

१ ज्यांतील बाहुल्या काळ्या आहेत अशा (नेत्रांतून). २ लाल झाले आहेत कोंपरे ज्यांचे, अशा (नेत्रांतून). ३ पडणारें. ४ टाकिलें. (मी जो तुला टाकून गेलों तें सारें कलीचें कृत्य). ५ धर्माचरण भ्रष्ट करण्याजोगें भयंकर संकट प्राप्त झालें असतां. ६ शापानें टेंचला गेला. (दमयंतीस नलानें टाकल्या नंतर एकावर एक संकटें तिजवर कोसळलीं अशा समयीं तिनें शाप दिला होता कीं " जो कोणी आम्हांस अशा विपत्ती उपस्थित करीत असेल तोहो जन्मभर दुःखमय स्थितींत राहील "). ७ अग्नीवर अग्नि ठेवल्याप्रमाणें. (दमयंतीच्या शापाचा एक ताप व दुसरा कर्कोटक सर्पाच्या विषाचा). ८ विपुला श्रोणिः यस्याः सा=जिचा जघनभाग मोठा आहे अशी. ९ स्वस्तःस वाटेल तसें वर्तन करण्यास प्रवृत्त झालेली. १० येथें आला आहे.

दमयंती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितं[1] ।
प्रांजलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥
" न मामर्हसि कल्याण दोषेण[2] परिशकितुं ।
मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ २६ ॥
तत्राभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
वाक्यानि मम[3] गाथाभिर्गायमाना[4] दिशो दश ॥ २७ ॥
ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने[5][6] ॥ २८ ॥
तेन वाक्ये कृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाऽऽहृते[7] ।
उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ २९ ॥
त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते ।
समर्थो योजनशतं गंतुमश्वैर्नराधिप ॥ ३० ॥
स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ।
यथा नासत्कृतं किंचिन्मनसाऽपिचराम्यहं ॥ ३१ ॥
अयं चरति लोकेस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः[8] ।
एष मे मुंचतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहं ॥ ३२ ॥
यथा चरति तिग्मांशुः[9] परेणं[10] भूवनं सदा ।
स मुंचतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यह ॥ ३३ ॥
चन्द्रमाः[11] सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।
स मुंचतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहं ॥ ३४ ॥

---

१ दुःखोद्गार. २ दोष आहे अशी शंका घेण्यास. ३ माझ्या संबंधाचीं. ४ गीतांनीं, गाण्यानीं. ५ शहराचें नांव. ६ घरीं, वाड्यांत. ७ घेऊन आल्यावर. ८ या विशेषणानें वायूचा बोध होतो. ९ तीक्ष्ण आहेत किरण ज्याचें असा म्ह० सूर्य. १० हा पलीकडून, म्ह० जवळूनच. ११ ही चित्ताभिमानिनी देवता आहे.

एते देवाश्च यः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयंति वै ।
विब्रुवंतु यथा सत्यमेतद्देवास्त्यजंतु मां" ॥ ३५ ॥
एवमुक्तस्तथा वायुरंतरिक्षादभाषत ।
"नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥
राजन्शीलेनिधिः स्फीतो दमयंत्या सुरक्षितः ।
साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ ३७ ॥
उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
नह्येकाह्ना शतं गंता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ॥ ३८ ॥
उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
नात्र शंका त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया" ॥ ३९ ॥
तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह! ।
देवदुंदुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः! ॥ ४० ॥
तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत ।
दमयंत्यां विशंकां तामुपाकर्षदरिंदमः ॥ ४१ ॥
ततस्तद्वस्त्रमजरं प्रावृणोद्वसुधाधिपः ॥
संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ४२ ॥
स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
प्राक्रोशदुच्चैरालिंग्य पुण्यश्लोकमनिंदिता ॥ ४३ ॥
भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनंदत ॥ ४४ ॥
ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ४५ ॥
तथैव मलदिग्धांगी परिष्वज्य शुचिस्मितां ।

१ शील=सद्वर्तन, पवित्र आचरण. २ वृध्दिंगत, परिपुष्ट. ३ तीन वर्षे. ४ प्राप्त केली गेली आहे. ५ काढून टाकिली, नाहींशी केली. ६ जीर्ण न होणारें. ७ वेष्टिलें, परिधान केलें, नेसला. ८ कर्कोटक. ९ स्वतःचें रूप ज्यानें धारण केलें आहे असा, १० आनंदानें अश्रु ढाळूं लागली. ११ आलिंगिलें.

सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिप्लुतः[1] ॥ ४६ ॥
ततः सर्वं यथावृत्तं दमयंत्या नलस्य च ।
भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ ४७ ॥
ततोऽब्रवीन्महाराजः "कृतशौचमहं[2] नलं ।
दमयंत्या सहोपेतं कल्ये[3] द्रष्टा सुखोषितं[4]" ॥ ४८ ॥
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयंतौ पुरातनं[5] ।
वने विचरितं[6] सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥ ४९ ॥
गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ।
वसेतां हृष्टसंकल्पौ[7] वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५० ॥
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मदं ॥ ५१ ॥
दमयंत्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता[8] भृशं ।
अर्धसंजातसस्येव[9] तोयं प्राप्य वसुंधरा[10] ॥ ५२ ॥
सैवं समेत्य व्यपनीय[11] तंद्रां[12] शांतज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा[13] ।
रराज भैमी समवाप्तकामा शीतांशुना[14] रात्रिरिवोदितेन ॥ ५३ ॥

ऋष्यशृंगोपाख्यानं ।

[दशरथाचा मित्र राजा लोमपाद ह्यानें एके प्रसंगीं एका ब्राह्मणास कांहीं द्रव्य देऊं केलें असतां तें त्यानें दिलें नाहीं. म्हणून सर्व ब्राह्मणांनीं त्याचे नगरीचा त्याग केला; व त्यामुळें अवर्षण पडलें. तें नाहींसें करण्यास ऋष्यशृंग ऋषीस आपले राज्यांत आणिलें पाहिजे असें मंत्रिमंडळानें सांगितल्यामुळें तो हेतु सिध्दीस नेण्यास राजानें आपल्या

---

१ शोकानें भरलेला. २ स्नात. ३ प्रभातसमयीं, उद्यां (कल्=उद्यां-हिंदुस्थानी). ४ सुखानें ज्यानें रात्र घालविली आहे अशा. ५ पूर्वी घडून आलेलें. ६ फिरणें, भटकणें (नाम). ७ आनंदित, प्रसन्नचित्त. ८ सुखित झाली, आनंदांत निमग्न झाली. ९ जिच्यावरील धान्य अर्धे उगवून आलें आहे अशी, सस्य=धान्य. १० पृथ्वी, जमीन. या व खालील श्लोकांतील उपमा अत्यंत मनोल्हादक आहेत. ११ नाहींशी करून, घालवून. १२ त्रास, दुःख. १३ सत्व=अंतरात्मा, जीवनहेतु १४ चंद्रानें.

राज्यांतील सर्व वेश्यांस निमंत्रण करून आणविलें. त्यांमधील एका वृध्द वेश्येनें ऋष्यशृंगास लोभवून आणण्याचा विडा उचलला, व त्याप्रमाणें एक नाव्याश्रम तयार करवून ऋष्यशृंगाचे तपोवनाजवळ गेली; व तेथून त्यास फसवून नगरास आणिल्यावर इंद्र संतुष्ट झाला. व जिकडे तिकडे पाऊस पडला. नंतर राजानें त्यास आपली मुलगी शांता दिली. ऋष्यशृंग ऋषीचा पिता विभांडक याचाहि राग राजानें शांत केला एक वर्ष राजाचे घरीं राहिल्यावर व पुत्र झाल्यावर ऋष्यशृंग शांतेसह वनांत निघून गेला.]

लोमश उवाच.

एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ १ ॥
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
ऋष्यश्रृंगः सुतो यस्य तपस्वी संयतेंद्रियः ॥ २ ॥
तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवं ।
अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ! ॥ ३ ॥
मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४ ॥
निर्वर्तितेषु सस्येषु यस्मै शांतां ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच.

ऋष्यश्रृंगः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
विरुद्धे योनिसंसर्गे कथं च तपसा युतः ? ॥ ६ ॥
किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा ? ॥ ७ ॥

---

१ ज्यांचीं इंद्रियें स्वाधीन आहेत असा. २ पाऊस पाडण्यास लाविलें. ३ इंद्राला. ४ अवर्षण–दुष्काळ-पडला असतां. ५ इंद्र. ६ समर्थ. ७ राज्यांत. ८ धान्यें वगैरे सपुष्ठांत आलीं असतां. ९ तप वगैरे गोष्टींस विरुद्ध अशा योनींत जन्मला असतां. १० पसरली असतां-बोकाळली असतां.

कथंरूपा च सा शांता राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ? ॥ ८ ॥
लोमपादश्च राजर्षिर्यदाऽश्रूयत धार्मिकः ।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः[1] ? ॥ ९ ॥
एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथं ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋष्यशृंगस्य चेष्टितं[2] ॥ १० ॥

लोमश उवाच.

विभाण्डकस्य[3] विप्रर्षेस्तपसा भावितात्मनः[4] ।
अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः[5] ॥ ११ ॥
शृणु पुत्रो यथा जात ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
महाह्रदस्य महातेजा बालः स्थविरसम्मतः[6] ॥ १२ ॥
महाह्रदं[7] समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
दीर्घकालं परिश्रांत ऋषिः स देवसंमितः ॥ १३ ॥
तस्य रेतः प्रचस्कंद[8] दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीं ।
अप्सूपस्पृशतो[9] राजन्मृगी तच्चापिबत्तदा ॥ १४ ॥
सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ! ।
सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा[10] ॥ १५ ॥
"देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे" ।
अमोघत्वाद्विधेश्चैव[11] भावित्वाद्दैवनिर्मितात् ॥ १६ ॥
तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।
ऋष्यशृंगस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्तत ॥ १७ ॥

---

१ इंद्र. २ कृति, वर्तन. ३ विभाण्डक नांवाच्या ब्रह्मर्षीस. ४ ज्याचा आत्मा शुध्द झाला आहे अशा. ५ द्युति=तेज. ६ वृध्दांस मान्य. ७ मोठें सरोवर. ८ गळलें. ९ स्नान करीत असतां. १० सृष्टि निर्माण करणाऱ्या. ११ ब्रह्मदेवाच्या गोष्टी कधींही निरर्थक होत नसल्यामुळें.

तस्यर्षेः श्रृंगं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ! ।
तेनर्ष्यश्रृंग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १८ ॥
न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ १९ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
लोमपाद इति ख्यातो ह्यंगानामीश्वरोऽभवत् ॥ २० ॥
तेन कामात्कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः श्रुतिः ।
स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्ततो वै जगतः पतिः ॥ २१ ॥
पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।
न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यंत वै प्रजा ॥ २२ ॥
स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपते ॥ २३ ॥
"कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिदृश्यतां" ।
तमूचुश्चोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः ॥ २४ ॥
तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
"कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २५ ॥
ऋष्यश्रृंगं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतं ॥ २६ ॥
स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः" ॥ २७ ॥
एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ॥ २८ ॥

---

१ पित्यापेक्षां इतर. २ अंगदेशाचा (देशाचीं नांवे अनेक वचनांत येतात). ३ त्यानें एका ब्राह्मणास कांहीं देऊं केलें असतां तें त्यास बुद्ध्या दिलें नाहीं. ४ उपमर्द, अपमान. ५ इन्द्र. ६ प्रायश्चित्त. ७ वनांत राहणारा; नारीणां अनभिज्ञं असा अन्वय. ८ सरळपणामध्यें. ९ येईल. १० राज्य.

राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजुहृषुः[1] प्रजाः ।
ततोऽगपतिराहूय सचिवान्मंत्रकोविदान्[2] ॥ २९ ॥
ऋष्यशृंगागमे यत्नमकरोन्मंत्रनिश्चये ।
सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ॥ ३० ॥
शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां[3] च परिनिष्ठितैः ।
ततश्चानाययामास वारमुख्या[4] महीपतिः ॥ ३१ ॥
वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ।
"ऋष्यशृंगमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ॥ ३२ ॥
लोभयित्वाऽभिविश्वास्य[5] विषयं मम शोभनाः" ।
ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ॥ ३३ ॥
"अशक्य"मूचुस्तत्कार्यं विवर्णा[6] गतचेतसः ।
तत्रत्वेका जरद्योषा[7] राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥
"प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनं ।
अभिप्रेतांस्तु मे कामां[8]स्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३५ ॥
ततः शक्ष्याम्यानयितुमृष्यशृंगमृषेः सुतं" ।
तस्याः सर्वमभिप्रेतमन्वजानात्स[9] पार्थिवः ॥ ३६ ॥
धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ।
ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ॥ ३७ ॥
स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमंजसा[10] ।

लोमश उवाच ।

सा तु नाव्याश्रमं[11] चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १ ॥

---

१ आनंदित झाली. २ मंत्र जाणणारे, उत्तम सल्ला देणारे. ३ योग्यायोग्य जाणणारे. ४ मुख्य मुख्य वेश्या. ५ विश्वास दाखवून. ६ नाउमेद झालेल्या. ७ वृद्ध स्त्री. ८ इष्ट वस्तु. ९ हिला ज्याकांहीं वस्तू पाहिजे असतील त्या पुरवा अशी आज्ञा केली. १० त्वरेनें. ११ आश्रमाची व्यवस्था जींत केली आहे अशी नाव.

नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितैः ।
नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २ ॥
अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरं ।
चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनं ॥ ३ ॥
ततो निबध्यै तां नांवमदूरे कास्यपाश्रमात् ।
चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ! ॥ ४ ॥
ततो दुहितरं वेश्यां समाधायेतिकार्यतां ।
दृष्ट्वांतरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमतां ॥ ५ ॥
सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य सन्निधौ ।
आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतं ॥ ६ ॥

वेश्योवाच ।

कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां? कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतं ? ।
कच्चिद्भवान् रमते ? चाश्रमेऽस्मिंस्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥७॥
कच्चित्तपो वर्धते तापसानां? पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ? ।
कच्चित्वया प्रीयते चैव विप्र? कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते चर्ष्यशृंग? ॥८॥

ऋष्यश्रृंग उवाच ।

ऋद्ध्या भवान्ज्योतिरिव प्रकाशते मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयं ।
पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९ ॥
कौश्यां बृस्यामास्व यथोपजोषं कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायां ।
क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वं ॥ १० ॥

---

१ गुंफा. २ नावेचा नांगर टाकून. ३ सेवकांकडून बातमी आणविली. ४ त्याची हालचाल. ५ काय काय करावें तें पढवून. ६ काश्यप ऋषि आश्रमापासून दूर गेला आहे असें पाहून. ७ ऋष्यश्रृंग ऋषीनें पित्याहून अन्य मनुष्य पाहिला नसल्यामुळें त्यास स्त्रीची कल्पना नव्हती. म्हणून त्या वेश्येनें त्यास फसविण्याकरितां पुल्लिंगी भाषण चालविलें. ८ समृध्दि. ९ पादप्रक्षालनार्थ पाणी. १० कुश दर्भांची. ११ बैठक. १२ खुषीस येईल त्याप्रमाणें.

वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्यस्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मो नाभिवादनं मे न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामि ॥ ११ ॥
भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।
व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ॥ १२ ॥

ऋष्यश्रृंग उवाच ।

फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
करूषकानींगुदधन्वनानि पिप्पलानां कामकारं कुरुष्व ॥ १३ ॥

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विवर्जयित्वा भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्य ।
तानृष्यश्रृंगस्य महारसानि भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥ १४ ॥
ददौ च माल्यानि सुगंधवंति चित्राणि वासांसि च भानुमंति ।
पेयानि चाग्र्याणि ततो मुमोद चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १५ ॥
सा कदुकेनारमतास्य मूले विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा समाश्लिषच्चासकृदृष्यश्रृंगं ॥ १६ ॥
सर्जानशोकांस्तिलकांश्चवृक्षान्सुपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १७ ॥
अथर्ष्यश्रृंगं विकृतं समीक्ष्य पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
अवेक्षमाणा शनैर्जगाम कृत्वाऽग्निहोत्रस्य तथाऽपदेशं ॥ १८ ॥

---

१ एक जातीचें फळ. २ आंवळे. ३,४,५ हीं फळें आहेत. ६ अंजिरासारखें एक फळ. ७ मनास येईल त्याप्रमाणें ८ अमोलिक. ९ माळा. १० चकाकणारीं. ११ उत्तम. १२ समीप. १३ नाना अंगविक्षेप करणारी. १४ आंत शिरणारी. विव्-दोऱ्याप्रमाणें आंत शिरणें. १५ पुष्पवृक्षांचीं नांवें. १६ विकार पावलेला. १७ आलिंगून. १८ मागें वळून पहात पहात. १९ हळू हळू. २० विघ्न.

तस्यां गतायां मदनेन मत्तो विचेतनश्चाभवदृष्यशृंगः ।
तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १९ ॥
ततो मुहूर्ताद्धरिपिंगलाक्षः प्रवेष्टितो रोमभिरानखाग्रात् ।
स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो विभांडकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २० ॥
सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायंतमेकं विपरीतचित्तं ।
विनिःश्वसंतं मुहुरूर्ध्वदृष्टिं विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनं ॥ २१ ॥
" न कल्प्यंते समिधः किंनु तात ? कच्चिद्धुतं चाऽग्निहोत्रं त्वयाऽद्य ? ।
सुनिर्णिक्तं स्रुक्स्रुवं ? होमधेनुः कच्चित्सवत्सोऽद्य कृता त्वया च ? ॥२२॥
न वै यथा पूर्वमिवासि पुत्र चिंतापरश्चासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाऽद्य किंनु पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ? ॥२३॥

ऋष्यशृंग उवाच ।

इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ऱ्हस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः स्वतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १ ॥
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगंधा हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २ ॥
आधाररूपा पुनरस्य कंठे विभ्राजते विद्युदिवांतरिक्षे ।
द्वौ चास्य पिंडावधरेण कंठादजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३ ॥
विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
तथा स्य चीरांतरतः प्रभाति हिरण्मयी मेखला मे यथेयं ॥ ४ ॥

---

१ व्यापिला गेला. २ रोमांचांनीं. ३ सद्वर्तन. ४ क्लृप्=कापणें. ५ वाळा, बाबा १८ पेटविलेंस का? ७ स्वच्छ केलींस का ? ८ यज्ञाच्या तूप ओतण्याच्या पळ्या. ९ गाईचें वासरूं सोडलेंस का ? १० ठेंगणा, किंवा कृश. ११ उंच किंवा स्थूळ. १२ प्रशस्त मनाचा. १३ सुवर्णाप्रमाणें गौरवर्ण आहे ज्याचा असा. १४ सोन्याचे दोरीनें गुंफलेल्या. १५ कंठांतील एक अलंकार. १६ कंठात् अधरेण—कंठाचे खालचे बाजूस. १७ ज्यावर केश नाहींत असे. १८ चिकटलेला. या शब्दानें कटीचें कृशत्व दर्शविलें आहे. १९ अति कृश. २० वल्कलाचे आंतून. २१ सोन्याची. २२ सांखळी, कंवरपट्ट.

अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं विकूजितं पादयोः संप्रभाति ! ।
पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निबद्धा कलापकावक्षमाला मे यथेयं ॥ ५ ॥

विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजंति हंसाः सरसीव मत्ताः ।
चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६ ॥

वक्त्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी तां शृण्वतो मे व्यथितोऽतरात्मा ॥७॥

यथा वनं माधवमासि मध्ये समीरितं श्वसनेनेव भाति ।
तथा स भात्युत्तमपुण्यगंधी निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८ ॥

सुसंयताश्चापि जटा विषक्ता द्वैधीकृता नातिसमा ललाटे ।
कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९ ॥

तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं समाहरत्पाणिना दक्षिणेन ।
तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १० ॥

तच्चाभिहत्वा परिवर्ततेऽसौ वातेरितो वृक्ष इवावघूर्णन् ।
तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां प्रीतिः[17] परा तात [18]रतिश्च जाता ॥११॥

न चापि पाद्यं बहु मन्यतेऽसौ फलानि चेमानि मयाऽऽहृतानि ।
"एवं व्रतोऽस्मीति" च मामवोचत्फलानि चान्यानि समाददन्मे ॥१२॥

मयोपयुक्तानि फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषां ।
न चापि तेषां त्वगियं यथैषां साराणि नैषामिव संति तेषां ॥ १३ ॥

तोयानि चैवातिरसानि मह्यं प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो ममाभवद्भूश्चलितेव चासीत् ! ॥ १४ ॥

इमानि चित्राणि च गंधवंति माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः[20] ।
यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १५ ॥

---

१ आवाज. २ आवाज करणारे. ३ मनगटांतील दागिना. ४ रुद्राक्षांची माळ. ५ भाषण ६ वैशाख महिन्यांत. ७ हालविलेलें, ढवळलेलें. ८ वाऱ्यानें. ९ चांगल्या विंचरलेल्या. १० घट्ट बसविलेल्या. ११ चक्रवाकांनीं. (कानांतील अलंकार चक्रवाकाप्रमाणें दिसत होते). १२ व्याप्त. १३ वाटोळें. १४ उडी मारितें. १५ हालविलेला. १६ धडपडणारा, हालणारा. १७ आल्हाद. १८ आसक्ति. १९ गर किंवा रस. २० पट्टयांनीं. २१ टाकून, उडवून.

गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रं च मे संपरिदह्यतीव ।
इच्छामि तस्यांतिकमाशु गंतुं तं चेह नित्यं परिवर्तमानं ॥ १६ ॥
गच्छामि तस्यांतिकमेव तात का नाम सा ब्रह्मचर्या च तस्य ।
इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं यथा तपः स चरत्यार्यधर्मा ॥ १७ ॥
चर्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥१८॥

विभांडक उवाच ।

रक्षांसि चैतानि चरंति पुत्र रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवंति विघ्नं सदा तपसश्चिंतयंति ॥ १ ॥
सुरूपरूपाणि च तानि तात प्रलोभयंते विविधैरुपायैः ।
सुखाच्च लोकाच्च निपातयंति तान्युग्ररूपाणि मुनीन्वनेषु ॥ २ ॥
न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा सताँल्लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमंते पापाचारास्तापसस्तान्न पश्येत् ॥ ३ ॥
असज्जनेनाचरितानि पुत्र पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां स्मृतानि चित्रोज्वलगंधवंति ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

"रक्षांसि तानीति" निवार्य पुत्रं विभांडकस्तां मृगयांबभूव ।
नासादयामास यदा त्र्यहेण तदा स पर्याववृतेऽऽश्रमाय ॥ ५ ॥
यदा पुनः काश्यपो वै जगाम फलान्याहर्तुं विधिनाऽश्रावणेन ।
तदा पुनर्लोभयितुं जगाम सा वेशयोषामुनिमृष्यशृंगं ॥ ६ ॥
दृष्ट्वैव तामृष्यशृंगः प्रहृष्टः संभ्रांतरूपोऽभ्यपतत्तदानीं ।
प्रोवाच चैनां "भवतोऽऽश्रमाय गच्छाव यावन्न पिता ममैति" ॥७॥

---

१ त्वरित. २ काय ती त्याची ब्रम्हचर्या! (अशा शब्दाप्रयोगानें आश्चर्य दाखविलें जातें). ३ सुंदर रूप धारण करणारीं. ४ स्वर्गादि लोकापासून. ५ मिळविण्याची इच्छा करणारा. ६ मदिरादि पेयें. ७ निवारण करून. ८ तीन दिवसांनीं. ९ परत आला. १० आश्रमाय. हा संधि आर्ष आहे. ११ वेदविहित, अपाखंड. श्रावण=पाखंड. १२ वेश्या. १३ जवळ गेला.

ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेनं विमुच्य नावं ।
प्रमोदयंत्यो विविधैरुपायैराजग्मुरंगाधिपतेः समीपं ॥ ८ ॥
संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु संतारितां नावमथातिशुभ्रां ।
नीरादुपादाय तथैव चक्रे नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रं ॥ ९ ॥
अंतःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभांडकस्यात्मजमेकपुत्रं ।
ददर्श देवं सहसा प्रविष्टमापूर्यमाणं च जगज्जलेन! ॥ १० ॥
स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृष्यश्रृंगाय शांतां ।
क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे गाश्चैव मार्गेषु च कर्षणानि ॥ ११ ॥
विभांडकस्याव्रजतः स राजा पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।
समादिशं "पुत्रगृद्धी महर्षिर्विभांडकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२ ॥
स वक्तव्यः प्रांजलिभिर्भवद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः" ॥ १३ ॥
अथोपायात्स मुनिश्चंडकोपः स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा ।
अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४ ॥
ततः स कोपेन विदीर्यमाण आशंकमानो नृपतेर्विधानं ।
जगाम चंपां[१२] प्रतिधक्ष्यमाणस्तमंगराजं सपुरं सराष्ट्रं ॥ १५ ॥
स वै श्रांतः क्षुधितः काश्यपस्तान्घोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।
गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६ ॥
अवाप्य सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच "कस्यप्रथिताः स्थ गोपाः?" ।
ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे "धनं तवेदं विहितं सुतस्य" ॥ १७ ॥

---

१ कौशल्यानें. २ आश्रम ज्या ठिकाणीं उभें राहिलें असतां दिसेल अशा जागीं. ३ चांगल्या तऱ्हेनें वल्हविली गेलेली. ४ वर काढून. ५ क्रोध नाहींसा करण्याची युक्ति. ६ नांगरकी. ७ येणाऱ्या. ८ आज्ञा केली. ९ पुत्राची हांव बाळगणारा, १० तुझ्या आज्ञेंत सदैव राहणारे. ११ करणी. १२ राजधानीचें नांव. १३ जाळण्याची इच्छा करणारा. १४ गावें, गाईंची गोठणें.

देशेषु देशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृण्वन् मधुरान्प्रलापान् ।
प्रशांतभूयिष्ठरजाः[1] प्रहृष्टः समाससादांगपतिं पुरस्थं ॥ १८ ॥
स पूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रं ।
शांतां स्नुषां चैव ददर्श तत्र सौदामनीमुच्चरंतीं[2] तथैव ॥ १९ ॥
ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा शांतां च शांतोऽस्य परः स कोपः ।
चकार तस्यैव परं प्रसादं विभांडको भूमिपतेर्नरेंद्र ॥ २० ॥
स तत्र निक्षिप्य[3] सुतं महर्षिरुवाच सूर्याग्निसमप्रभावः ।
"जाते च पुत्रे वनमेवात्रजेथा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा" ॥२१॥
स तद्वचः कृतवानृष्यशृंगो ययौ! च यत्रास्य पिता बभूव ।
शांता चैनं पर्यचरन्[4]नरेन्द्र खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२ ॥
अरुंधती वा सुभगा वसिष्ठं लोपामुद्रा वा यथा ह्यगस्त्यं ।
नलस्य वै दमयंती यथाऽभूद्यथा शची[5] वज्रधरस्य[6] चैव ॥ २३ ॥
तथा शांता ऋष्यशृंगं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नरेंद्र ॥ २४ ॥
सोऽस्याश्रमः पुण्य एषोऽवभाति महाह्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तिः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि[7] राजन् ॥ २५ ॥

सुकन्योपाख्यानं ।

[एका सरोवराचे कांठीं भृगुकुलोत्पन्न च्यवन ऋषि समाधि लावून बसला होता. तो समाधींत इतका निमग्न झाला होता कीं त्याचेवर वारुळही वाढलें. एके दिवशीं शर्याति नांवांचा राजा ससैन्य व सहपरिवार असा तेथें विहार करण्याकरितां आला. त्याचे बरोबर त्याची सुकन्या नांवाची कन्याही आली होती. ती राजकन्या मैत्रिणीसह त्या सरोवराजवळ क्रीडा करीत करीत त्या वारुळाजवळ आली. तें पाहून तीस आश्चर्य वाटलें व नीट निरखून पाहूं लागली. तों त्या वारुळास दोन भोकें आहेत व आंत काज-

---

१ ज्याचा राग बराच शांत झाला आहे असा. २ आकाशांत फिरणारी, चमकणारी. ३ ठेऊन. ४ बरोबर फिरली. ५ इंद्राणी. ६ इंद्र. ७ अनुसंया=क्रमानें पुढें जाणें, सांखळी न तोडितां पुढें जाणें.

ल्यासारखा प्रकाश आहे असें तिला दिसून आलें. काय आहे तें जाणण्याच्या इच्छेनें तिनें एक शिरडं घेतलें व त्या छिद्रांत खोसकलें. त्याबरोबर आंतून रक्ताच्या धारा निघाल्या. तें पाहून ती घाबरली, व तेथून पळून गेली. त्या वारुळांत जे दोन प्रकाश दिसत होते ते वास्तविक त्या ऋषीचे डोळे होते. ते फुटण्या बरोबर ऋषीस क्रोध आला व त्यानें आपल्या तपःसामर्थ्यानें त्या राजाचे सर्व सैनिकांचा मूत्रोत्सर्ग व मलोत्सर्ग बंद केला. अवरोध होण्याबरोबर सैनिक लोक भयभीत झाले, व राजास तो प्रकार निवेदन केला. राजानें ताडलें कीं कोणी तरी त्या भार्गवऋषीची खोड काढली असली पाहिजे. चौकशी करितां कोणीही कबूल करीना. हा प्रकार पाहत असतां सुकन्येस वाईट वाटून तिनें आपण वारुळाशीं काय प्रकार केला तो निवेदन केला. तो ऐकतांच राजा त्या ऋषीस शरण गेला. तेव्हां त्या ऋषीनें "ज्यामुलीनें माझे डोळे फोडले तिचा माझ्याशीं विवाह कर", असें राजास सांगितलें. राजानेंही दुःखानें ती गोष्ट कबूल केली. सुकन्या ही आपल्या नवऱ्याची यथायोग्य सेवा करूं लागली. असें असतां एके वेळीं अश्विनीकुमार तेथें आले, व च्यवनऋषीस उत्तम रूप व वय दिलें. मात्रच त्या ऋषीकडून एवढें वचन घेतलें कीं "मी तुम्हांस यज्ञांतील सोम भाग—जो तुमचा इंद्रानें तुम्हांवर बहिष्कार घालून बंद केला आहे तो—तुम्हांस देववीन." नंतर शर्याति राजानें एक यज्ञ केला. ते समयीं च्यवन ऋषीस, म्हणजे आपले जांवयास, यज्ञ चालविण्यास आणलें, यज्ञ चालू असतां आपलें वचन स्मरून च्यवन ऋषीनें अश्वीनी कुमारांस हविर्भाग देण्याची सुरुवात केली तेव्हां इंद्र क्रोधाविष्ट होऊन च्यवनावर प्रहार करण्यास त्यानें वज्र उचललें. च्यवन ऋषीनें आपल्या तपःसामर्थ्यानें इंद्राचा हात वरच्यावर स्तंभित केला, तेव्हां इन्द्रानें आश्विनी कुमारांस देवपद व हविर्भाग देण्याचें कबूल केलें.]

लोमश उवाच.

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भारत ।
समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १ ॥
स्थाणुभूतो[1] महातेजा वीरस्थानेन[2] पांडव ।
अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशांपते ॥ २ ॥
सवल्मीको[3]ऽभवदृषिर्लताभिरिव संवृतः[4] ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः[5] ॥ ३ ॥

---

१ दगडासारखा झालेला. २ वीरासनानें. ३ वारूळासहित, वारुळानें व्याप्त. ४ व्यापला गेला. ५ मुंग्यांनीं.

तथा स संवृतो धीमान् मृत्पिंड इव सर्वशः ! ।
तप्यते स्म तपो घोरं वल्मीकेन समावृतः ॥ ४ ॥
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिव ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमं ॥ ५ ॥
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।
एकैव च सुता सुभ्रूः सुकन्या नाम भारत ॥ ६ ॥
सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता ।
चंक्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७ ॥
सा वै वसुमतीं तत्र पश्यंती सुमनोरमां ।
वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८ ॥
रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
बभंर्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९ ॥
तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृतां ।
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरंतीमिव विद्युतं ॥ १० ॥
तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
क्षामकंठश्च विप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः ॥ ११ ॥
तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ।
ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ॥ १२ ॥
कौतूहलात्कंटकेन बुद्धिमोहंबलात्कृता ।
"किं नु खल्विद" मित्युक्त्वा निबिभेदास्य लोचने ॥१३॥
अक्रुध्यत्स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रे समावृणोत् ! ॥ १४ ॥

---

१ मातीचा गोळा. २ परिवार. ३ सुंदर आहे भ्रुकुटी जीची अशी. ४ भ्रमण करणारी. ५–प्रत प्राप्त झाली. ६ पृथ्वी, जमीन, भूमिभाग. ७ खेळत होती. ८ मोडल्या, तोडल्या. ९ क्षीण आवाज ज्याचा झाला आहे असा. १० बुद्धीला मोह झाल्यामुळें. ११ फोडिले. १२ अत्यंत रागावलेला. १३ आवरून धारिलीं, अवरोध केला.

ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितं ।
तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १५ ॥
" तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥
ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तदद्रुतं ब्रूत मा चिरं " ।
तमूचुः सैनिकाः सर्वे न " विद्मोऽपकृतं वयं ॥ १७ ॥
सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु " ।
ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयं ॥ १८ ॥
पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं पर्यजानन्न चैव ते ।
आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितं ॥ १९ ॥
पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् ।
" मयाऽटत्येह वल्मीके दृष्टं सत्वमभिज्वलत् ॥ २० ॥
खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमंतिकात् " ।
एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्यातिस्तूर्णमभ्यगात् ॥ २१ ॥
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवं ।
अयाचदथ सैन्यार्थं प्रांजलिः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥
" अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षंतुमर्हसि " ।
ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ॥ २३ ॥
" अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ।
रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृतां ॥ २४ ॥

---

१ आनाह-मलावष्टंभ, मलावरोध. २ गीट. ३ जाणून बुजून ,अथवा न जाणतां. ४ सौम्य व उग्र अशा उपायांनीं, गोडीगुलाबीनें व धाकदपटशानें. ५ मलमूत्राच्या अवरोधानें ग्रस्त झालेलें. ६ अटंती=भ्रमण करणारी. ७ जीव, प्राणी. ८ तो जीव काजवा असावा असें मला वाटलें. ९ अपमान करण्याच्या बुद्धीनें. १० गर्वानें फुगलेल्या (ह्या पोरीनें). ११ रूपस्य औदार्यं. औदार्य=उमदेपणा, उत्कर्ष, मोठेपणा.

तामेव प्रतिगृह्याहं[1] राजन्दुहितरं तव ।
क्षंस्यामीति[2] महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते" ॥ २५ ॥

लोमश उवाच ।

ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २६ ॥
प्रतिगृह्य च तां कन्यां भगवान्प्रससाद[3] ह ।
प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः पुरमाव्रजत् ॥ २७ ॥
सुकन्याऽपि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिंदिता ।
नित्यं पर्यचरन्[4]प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २८ ॥
अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुर[5]नसूयिका[6] ।
समाराधयत[7] क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २९ ॥

लोमश उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य त्रिदशा[8]वश्विनौ नृप ।
कृताभिषेकां[9] विवृतां[10] सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १ ॥
तां दृष्ट्वा दर्शनीयांगीं[11] देवराजसुतामिव ।
ऊचतुः समभिद्रुत्य[12] नासत्यावश्विना[13]विदं ॥ २ ॥
" कस्य त्वमसि वामोरु[14] वनेऽस्मिन् किं करोषि च ।
इच्छाम भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्वमाख्याहि[15] शोभने ॥ ३ ॥
ततः सुकन्या सव्रीडा[16] तावुवाच सुरोत्तमौ ।
" शर्यातितनयां वित्तं[17] भार्यां मां च्यवनस्य च " ॥४॥

---

१ प्रतिगृह्=पाणि ग्रहण-विवाह-करणें. २ क्षमा करीन. ३ संतुष्ट झाला, शांत झाला. ४ सेवा करीत राहिली. ५ सेवा करण्यास इच्छिणारी. ६ मत्सर किंवा हेवा न करणारी. ७ संतुष्ट-प्रसन्न-केलें. ८ देव. ९ स्नान केलेली. १० अनाच्छादित म्ह० उत्तरीय वस्त्र वगैरे न घेतलेली. ११ दर्शनीय म्ह० सुन्दर आहेत अवयव जिचे अशी. १२ जवळ येऊन. १३ अश्विनी कुमारांचे नांव. १४ सुंदर आहेत ऊरु म्ह० मांड्या जिच्या अशी. १५ सांग. १६ लज्जित. १७ जाणा.

अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रतां पुनरेव तु ।
" कथं त्वमासि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने[१] ! ॥ ५ ॥
भ्राजसेऽस्मिन्वने भीरु विद्युत्सौदामनी[२] यथा ।
न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याम भाविनि[३] ॥ ६ ॥
अनाभरण[४]संपन्ना परमांबर[५]वर्जिता ।
शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ७ ॥
सर्वाभरणसंपन्ना परमांबरधारिणी ।
शोभसे त्वनवद्यांगि[६] नत्वेवं मलपंकिनी ॥ ८ ॥
कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं[७] पतिं ।
त्वमुपास्से ! ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृत[९] ॥ ९ ॥
असमर्थं परित्राणे[१०] पोषणे[११] तु शुचिस्मिते ।
सा त्व च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ॥ १० ॥
पत्यर्थं देवगर्भाभे[१२] मा[१३] वृथा[१३] यौवनं कृथाः[१३] " ।
एवमुक्ता सुकन्याऽपि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
" रताऽहं च्यवने पत्यौ मैवं मां पर्यशंकतं " ।
तावब्रूतां पुनस्त्वेना " मामंत्रयें पतिं शुभे ॥ १२ ॥
युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ।
ततस्तस्यावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं[१५] पतिं ॥ १३ ॥
एतेन समयेनै[१६]नमामंत्रय पतिं शुभे " ।
सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवं ॥ १४ ॥

---

१ ज्यानें मार्ग क्रमण केला आहे असा, म्ह० गलितवय, वृद्ध. २ सुंदर माळेप्रमाणें दिसणारी वीज, तिला सौदामिनी अशी संज्ञा आहे ३ हे सुंदरी. ४ दागिने न ल्यालेली. ५ मूल्यवान् वस्त्रें न घातलेली. ६ दोषरहित अंग आहे जिचें, अशी. ७ जरेनें ग्रस्त. ८ भजतेस,–ची सेवा करितेस. ९ ज्याला काम व भोग यानीं बहिष्कार घातला आहे असा. म्ह० वृध्दपणामुळें कामवासना ज्याची नाहशी झाली आहे असा. १० रक्षण करण्यास. ११ पोषण करण्यास. १२ देवाच्या अपत्याप्रमाणें प्रभा आहे जिची अशी. १३ फुकट दवडूं नको. १४ हांक मार. १५ आम्हां (तिघां) पैकीं एकाजणास. १६ ठरावाप्रमाणें.

उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ।
तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच “ क्रियता ” मिति ॥ १५ ॥
ऊचतू राजपुत्रीं तां “ पतिस्तव विशत्वपः ” ।
ततोऽभश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ॥ १६ ॥
आश्विनावपि तद्राजन्सरः प्राविशतां तदा ।
ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्तदा ॥ १७ ॥
दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुंडलाः ।
तुल्यवेषधराश्चैव ! मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १८ ॥
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे “ वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १९ ॥
यत्र वाऽप्यभिकामाऽसि तं वृणीष्व सुशोभने ” ।
सा समीक्ष्य तु तान्सर्वान्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ॥ २० ॥
निश्चित्य मनसा बुद्धया देवी वव्रे स्वकं पतिं ! ।
लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयो रूपं च वांछितं ॥ २१ ॥
हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ।
“ यथाऽहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ॥ २२ ॥
कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन् भार्यां च प्राप्तवानिमां ।
तस्माद्युवं करिष्यामि प्रीत्याऽहं सोमपीथिनौ ॥
मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वां ” २३ ॥
तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजह्रतुः ॥ २४ ॥

१ होऊं दे तर मग, तसेंच करा. २ चांगलें रूप प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करणारा. ३ सुंदर चकचकीत आहेत कुंडलें ज्याचीं असे. ४ हे उत्तमवर्णाचे स्त्रिये. ५ अनुरक्त. ६ तरुण वयानें. ७ सोमपिणारे (इंद्रादि देवांनीं अश्विनी कुमारांना यज्ञांत दिल्या जाणाऱ्या सोमपानापासून बहिष्कृत केलें होतें). ८ पहात असतांना. ९ इंद्र. १० विहार करूं लागलीं.

लोमश उवाच ।

ततः शुश्राव शर्यातिर्वयस्थं च्यवनं कृतं ।
सुहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमं ॥ १ ॥
च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
रेमे सभार्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ २ ॥
ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे मनोरमाः ॥ ३ ॥
अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसांत्वयन् ।
" याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभरानि च कल्पय " ॥४॥
ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः ।
च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥
प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
कारयामास शर्यातिर्यज्ञायातनमुत्तमं ॥ ६ ॥
तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥ ७ ॥
अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनो देवयोस्तदा ।
तमिंद्रो वारयामास गृह्णानं स तयोर्ग्रहं ॥ ८ ॥

इंद्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ।
भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ॥ ९ ॥

---

१ तारुण्यांत आलेला. २ जवळ वसलेला. ३ सुंदर व पवित्र गोष्टी. ४ तुझ्याकडून यज्ञ करवीन. ५ तयारी, सामुग्री. ६ सिद्ध कर, सज्ज ठेव. ७ चांगल्या मुहूर्ताच्या दिवशीं. ८ यज्ञाला योग्य. ९ सर्व इच्छित, पदार्थांनीं युक्त. १० यज्ञशाला, यज्ञमंडप. ११ माझ्यापासून. १२ वारण केलें. १३ सोम रसाचा भाग, वांटा. यज्ञाचे वेळेस प्रथमतः (देवादिकांना आमंत्रण करून त्यांस सोमपान दिलें जातें). १४ सोम मिळण्यास योग्य. १५ वैद्य (प्राचीनकाळीं वैद्यकीच्या धंद्याला लोक नाकें मुरडीत असत असें या उल्लेखावरून दिसतें).

च्यवन उवाच ।

महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ[1] ।
यौ चक्रतुर्मां मघवन् वृंदारकं[2]मिवाजरं[3] ॥ १० ॥
ऋते त्वां विबुधां[4]श्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवं[5] ।
अश्विनावपि देवेन्द्र[6] देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११ ॥

इंद्र उवाच ।

चिकित्सकौ[7] कर्मकरौ[8] कामरूप[9]समन्वितौ ।
लोके चरंतौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२ ॥

लोमश उवाच ।

एतदेव यदा वाक्यमाम्रेडयति[10] देवराट् ।
अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३ ॥
ग्रहीष्यंतं[11] तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
समीक्ष्य बलभि[12]द्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
" आभ्यामर्थाय[13] सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयं ।
वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमं[14] " ॥ १५ ॥
एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहं ॥ १६ ॥
ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः[15] ।
तस्य प्रहरतो बाहुं स्तंभयामास[16] भार्गवः ॥ १७ ॥

---

१ उत्तम रूपवान्. २ एका देवाचें नांव. ३ अजर=देव. ४ विबुध=देव. ५ सोमाचा रस. ६ इंद्र. ७ रोगांची परीक्षाकरून औषधें देणारे. ८ कर्मकार, धंदा करणारे. (व त्यामुळें देवत्वाला कमीपणा आणणारे). ९ इच्छेप्रमाणें रूप धारण करणारे. १० आम्रेडय्-पुनः पुनः उच्चारणें, आवृत्ति करणें. ११ देणारा, देऊं इच्छिणारा. १२ इंद्र. १३ अर्थप्राप्तिसाठीं. १४ नास्ति उत्तमो यस्मात्. १५ इंद्र (शची=इंद्राणी). १६ स्तंभित केला, अडखळविला, हालूं दिला नाहीं.

तं स्तंभयित्वा च्यवनो जुहुवे मंत्रतोऽनलं ।
कृत्यार्थी तु महातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८ ॥
ततः कृत्याऽथ संजज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात् ।
मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायमहासुरः ॥ १९ ॥
शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ।
तस्यास्यमभवद्धोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २० ॥
हनुरेका स्थिता त्वस्य भूमावेका दिव गता ।
चतस्रश्चायेता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतं ॥ २१ ॥
इतरे तस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ! ।
प्रासादशिखराकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२ ॥
बाहुः पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्रं कालाग्निसंनिभं ॥ २३ ॥
लेलिहंजिह्वया वक्रं विद्युचपलॅलोलया ।
व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् ॥ २४ ॥
स भक्षयिष्यन्संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत ।
महता घोररूपेण लोकान्शब्देन नादयन् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच ।

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
आयान्तं भक्षयिष्यंतं व्यात्ताननमिवांतकं ॥ १ ॥

---

१ मंत्रपुरःसर अग्नींत आहुति टाकिली. २ कृत्या उत्पन्न करण्याची इच्छा करणारा (कृत्या म्ह० मंत्रसामर्थ्यानें इच्छित काम करणारी राक्षसी). ३ मारण्यास. ४ उत्पन्न झाली ५ मोठ्या शरीराचा. ६ तोंड. ७ अणकुचीदार टोकें आहेत ज्यांचीं असे; (दशन=दांत.) ८ हनुवटी. ९ लांब १० संकाश=सारखे. ११ लक्ष १२ प्रख्य=सारखे. १३ चाटणारा. १४ विजेप्रमाणें चपल व लोल. १५ तोंड पसरलेलें आहे-ज्याचें असा. १६ च्या जवळ आला. १७ शंभर यज्ञ केले आहेत ज्यानें असा म्ह० इन्द्र. (शंभर यज्ञ केले असतां मनुष्यास इन्द्रपद प्राप्त होतें; म्हणूनच कोणाचे शंभर यज्ञ सिद्धीस जात आहेत असें दिसून आलें, तर " आपण पदच्युत होऊं कीं काय " अशी इन्द्रास भीति वाटून तो त्याचे यज्ञास विघ्न उत्पन्न करण्याची तजवीज करीत असतो).

भयात्संस्तंभितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः ।
ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २ ॥
" सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ।
भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३ ॥
न ते मिथ्या समारंभो भवत्वेष परो विधिः ।
जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥
सोमार्हावश्विनावेतौ यथा वाऽद्य कृतौ त्वया ।
भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५ ॥
सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनं ॥ ६ ॥
तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छसि " ।
एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरं ।
मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ ८ ॥
अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ।
तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ॥ ९ ॥
अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपं ।
विख्याप्य वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतां वरः ॥ १० ॥
सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुकूलया ।
तस्यैतद्द्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ॥ ११ ॥

१ भयानें थक्कविला गेला आहे हात ज्याचा असा. २ तोंडाचे कोंपरे, गल्लगर्भ. ३ इन्द्र. ४ तूं सुरू केलेलें काम, म्ह० अश्विनी कुमारांस सोमापन सुरू करण्याचें काम. ५ हा उत्तम असा धार्मिक प्रचार (चाल) होऊं दे. ६ गेला. ७ मद राक्षसाकडे पान, स्त्री, अक्ष (द्यूत) मृगया वगैरे व्यसनें विभागून दिलीं (सोंपविलीं). सुरापान, स्त्री, द्यूत, आदीकरून व्यसनें मदापासून उत्पन्न झाल्यामुळें तीं त्याज्य होत, असा आशय. ८ संतृप्त करून. ९ इन्दु=चन्द्र, त्यासह. १० विख्यात करून, दाखवून. ११ सामर्थ्य. १२ रममाण झाला. १३ त्याच्या मनाजोगें वर्तन करणारी. १४ ब्राह्मणांच्या घोषानें दुमदुमून राहिलेलें.

श्येनकापोतीयं.

[उशीनर राजा यज्ञ करीत असतां त्याचे धर्मतत्परतेची परीक्षा पहाण्याकरितां इन्द्र व अग्नि यांनीं श्येन व कपोत यांचीं रूपें धारण केलीं. कपोत भयभीत होऊन राजाचे आश्रयास आला. राजानें त्यास आश्वासन दिलें. त्या कपोताचे पाठोपाठ श्येनही आला व तो राजाजवळ आपला भक्ष्य जो कपोत त्यास मागूं लागला राजानें त्यास दुसरीं पुष्कळ भक्ष्यें देऊं केलीं; तथापि श्येन ऐकेना. परंतु त्यानें राजास सांगितलें कीं 'जर तूं कपोताचें भारंभार आपलें मांस देत असशील, तर ठीक आहे'. राजानें गोष्ट कबूल केली व आपलें मांस कापून कपोता बरोबर तोलूं लागला, परंतु चमत्कार असा झाला कीं कपोताचें वजन जास्त जास्त वाढूं लागलें; व राजाचे शरीराचे अधिकाधिक मांस काढणें जरूर झालें. तथापि तो राजा धर्मनिष्ठ असल्याकारणानें बिलकूल डगमगला नाहीं. ही त्याची शरणागतास अभय देण्याबद्दलची तत्परता पाहून इंद्र व अग्नि संतुष्ट झाले व त्यांनी आपपलीं रूपें धारण केलीं, व त्याचेवर प्रसन्न होऊन त्यास वर दिले.]

लोमश उवाच ।

वितस्तां[1] पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीं ।
महर्षिभिश्चाध्युषितां[2] शीततोयां सुनिर्मलां ॥ १ ॥
जलां[3] चोपजलां चैव यमुनामभितो[4] नदीं ।
उशीनरो[5] वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत[6] ! ॥ २ ॥
तां देवसमितिं[7] तस्य वासवश्च विशांपते[8] ।
अभ्यागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च[9] भारत ॥ ३ ॥
जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरं ।
इन्द्रः श्येनः[10] कपोतोऽग्निर्भूत्वा[11] यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥ ४ ॥
ऊरुं[12] राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् ।
शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये[13] भयपीडितः ॥ ५ ॥

---

१ एका नदीचें नांव. २ महर्षि ज्या ठिकाणीं रहात होते अशी. ३ जला म्ह० स्वतःचा स्वतंत्र मोठा जलौघ असणारी, व उपजला म्ह० जिला दुसऱ्या लहान लहान नद्या व ओढे येऊन मिळत आहेत अशी, असा अर्थ दिसतो. ४ अभितः=जवळ. (हा शब्द ज्याला लावतात त्याची द्वितीया घालावी लागते). ५ शिबी देशच्या राजाचें नांव. ६ वासव=इन्द्र. अतिरिच् या क्रियापदाला पंचमाची अपेक्षा असते. ७ देवसभा. ८ राजा. ९ परीक्षा करावयास. १० ससाणा. ११ खबूतर. १२ मांड्या. १३ उतरला आश्रय करिता झाला.

श्येन उवाच ।

धर्मात्मानं त्वाऽऽहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः[1] ।
सर्वधर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ ६ ॥
विहितं[2] भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा[3] ।
मा रक्षीर्धर्मलोभेन, धर्ममुत्सृष्टवानसि[4] ॥ ७ ॥

राजोवाच ।

संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भातो महाद्विज[5] ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं[6] द्विजः ॥ ८ ॥
एवमभ्यागतस्येह[7] कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदाने[8] परं धर्मं कथं श्येन न पश्यसि ? ॥ ९ ॥
प्रस्पंदमानः[9] संभ्रांतः[10] कपोतः श्येन लक्ष्यते ।
मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः[11] ॥ १० ॥
यो हि कश्चिद्द्विजान्हन्याद्गां वा लोकस्य मातरं ।
शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकं ॥ ११ ॥

श्येन उवाच ।

आहारात्सर्वभूतानि संभवंति महीपते ।
आहारेण विवर्धंते तेन जीवंति जंतवः ॥ १२ ॥
शक्यंते[12] दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुं ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरं ॥ १३ ॥
भक्ष्याद्वियोजितस्या[13]द्य मम प्राणा विशांपते ।
विसृज्य[14] कायमेष्यंति पंथानमकुतोभयं[15] ॥ १४ ॥

---

१ राजे. २ शास्त्रानें ठरविलेलें. ३ क्षुधेनें, भुकेनें. ४ सोडलास असें होईल. ५ मोठा पक्षी. ६ प्राण संरक्षण करण्याची इच्छा असलेला. ७ अतिथि. ८ न दिला तर. ९ थरथर कांपणारा. १० घाबरलेला. ११ अनुचित. १२ कोणतीही न टाकण्यासारखी अन्य वस्तु टाकल्यानें दुःख होईल, परंतु दुःख झालें तरी सुद्धां पुष्कळ रात्री (पुष्कळ काळ) जगतां येईल, असा अर्थ. १३ पासून दूर केलेला. १४ सोडून. १५ जेथें गेलें असतां भीति नाहीं असा म्ह० स्वर्ग.

प्रमृते मयि धर्मात्मन् पुत्रदारादि नंक्ष्यंति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं वहून्प्राणान्न रक्षसि ॥ १५ ॥
धर्मं यो वाधते धर्मो न स धर्मः कुवर्त्म तत् ।
अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ १६ ॥
विरोधेषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवं ।
न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १७ ॥
गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन्कुरुष्व धर्मनिश्चयं ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

वहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं? धर्मज्ञश्चास्यसंशयं ॥ १९ ॥
तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं च भाषसे ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वां लक्षयाम्यहं ॥ २० ॥
शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ।
आहारार्थं समारंभस्तव चायं विहंगम ॥ २१ ॥
शक्यश्चाप्यन्यथाकर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ।
गो वृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ॥
त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह कांक्षसि ॥ २२ ॥

श्येन उवाच ।

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ २३ ॥

---

१ मरून जातील. २ जो धर्म दुसऱ्या धर्मानें बाधित आहे तो धर्मच नव्हे. ३ वाईट मार्ग. ४ लहान मोठ्याचा विचार करून. ५ चांगल्या विचारांनीं युक्त. ६ गरुड. ७ उद्योग. ८ अन्य तऱ्हेनें आहार भागविण्यास. ५ बैल.

यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुंगव ।
तमुत्सृज्य महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ २४ ॥
"श्येनः कपोतानत्ती"ति स्थिति[1]रेषा सनातनी[2] ।
मा राजन्सारं[3]मज्ञात्वा कदलीस्कंध[4]मासज ॥ २५ ॥

राजोवाच ।

राष्ट्रं शिबीनां[5]मृद्धं[6] वै ददामि तव खेचर ।
यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददामि ते ॥ २६ ॥
विनेमं पक्षिणं, श्येन, शरणार्थिनमागतं ।
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ॥
तदाचक्ष्व, करिष्यामि, नहि दास्ये कपोतकं ॥ २७ ॥

श्येन उवाच ।

उशीनर, कपोते ते यदि स्नेहो[7], नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य[8] कपोततुलया[9] धृतं ॥ २८ ॥
यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।
तदा देयं तु तन्मह्यं सा मे तुष्टि[10]र्भविष्यति ॥ २९ ॥

राजोवाच ।

अनुग्रहं[11]मिमं मन्ये, श्येन, यन्माऽभिवाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि[12] स्वमांसं तुलया धृतं ॥ ३० ॥

लोमश उवाच ।

उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास ! कौंतेय कपोतेन समं विभो ॥ ३१ ॥

---

१ पध्दत, नियम. २ अनादि काळापासून चालत आलेली. ३ रहस्य. ४ केळीचा खांब (केळीच्या खांबाला चिकटूं नको म्ह० कदली स्कंधाप्रमाणें निःसार म्ह० तोंडघशीं पाडील असा जो धर्म त्या धर्माचे ठिकाणीं सज्ज होऊं नको). ५ शिवी देशांतील लोक. ६ भरभराटीस आलेलं, ऐश्वर्यसंपन्न. ७ प्रीति. ८ उकरून (शस्त्रानें कापून काढून). ९ कपोताच्या बरोबर तोललें. १० संतोष. ११ प्रसाद. १२ देईन.

ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ! ॥ ३२ ॥
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतं ।
ततः उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलां ! ॥ ३३ ॥

श्येन उवाच ।

इन्द्रोऽहमस्मि, धर्मज्ञ, कपोतो हव्यवाडयं ! ।
जिज्ञासमानौ धर्मं, त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ ३४ ॥
यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशांपते ।
एषा ते भास्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ ३५ ॥
यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यंति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यंति तव शाश्वताः ॥ ३६ ॥

लोमश उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ ३७ ॥
विभ्राजमानो वपुषाऽप्यारुरोह त्रिविष्टपं ।
तदेतत्सदनं राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥
पश्यस्वैतन्मया सार्धं, पुण्यं, पापप्रमोचनं ।
तत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ॥
दृश्यंते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३९ ॥

१ धरिलेला. २ मांसापेक्षांहि जास्त वजनशीर झाला. ३ अग्नि. ४ यज्ञाकरितां तयार केलेली जागा. ५ प्रकाशणारी. ६ स्वर्गपृथ्व्यादि सर्व लोकांत पसरेल. ७ सर्व मिळविलेले स्वर्गपृथिव्यादि लोक तुझे कायम रहातील. ८ व्यापून. ९ स्वर्ग आणि पृथ्वी. १० स्वर्ग. ११ येथें दृश् (पश्य्) या धातूचा आत्मनेपदी प्रयोग घातला आहे.

भीमहनूमत्संवादः ।

[गंधमादन पर्वतावरून पांडव चालले असतां एकदा मोठा वारा सुटला. वाऱ्याच्या प्रवाहानें एक दिव्य फूल द्रौपदीचे अंगावर पडलें. तें पाहून द्रौपदीस तसलीं फुलें असण्याची इच्छा उत्पन्न होऊन तिनें भीमास आपली इच्छा प्रदर्शित केली. भीम निघाला तो बळानें दर्पित होऊन 'हें ओढ, तें मोड' असें करीत चालला. जातां जातां एक वृद्ध वानर वाटेंत बसलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. तो वस्तुतः हनूमान् होता. त्यास वाटेंतून उठण्यास भीमानें दरडाऊन सांगितलें. तेव्हां हनूमान् म्हणाला कीं "मी फार वृद्ध झालों आहें. व मला हालण्यास शक्ति नाहीं; म्हणून तूं मला ओलांडून जा". भीमानें उत्तर केलें कीं "कोणास ओलांडून जाणें म्हणजे परमेश्वराचा उपमर्द करण्यासारखें आहे. तेव्हां वऱ्या बोलानें तूं दूर हो कसा" तेव्हां मारुतीनें प्रत्युत्तर केलें कीं "मला कहींच शक्ति नाहीं, पाहिजे तर तूं हें एवढें शेंपूट दूर कर." भीमानें रागानें त्याचे शेपुटास जोराचा हिसडा दिला तथापि त्याचें तें पुच्छ कांही हालेना. भीमानें आपली सर्व शक्ति खर्च करून पाहिली. तरी कांहिही वळेना, तेव्हां तो हनूमानास शरण गेला. हनूमानानेंही "रामाचा हनूमान् तो मीच" असें त्यास सांगितलें व भीमास 'बलानें दर्पित होऊं नकोस' असा उपदेश केला.]

वैशंपायन उवाच ।

तं वानरवरं धीमानतिकायं महाबलं ।
स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितं ॥ १ ॥
दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन्महावने ।
अथोपसृत्य तरसा विभीर्भीमस्ततो बली ॥ २ ॥
सिंहनादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली ।
तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ३ ॥
हनूमांश्च महासत्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिंगलैः ॥
स्मितेन चैनमासाद्य हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

---

१ मोठ्या देहाचा. २ अडवून. ३ हिमालय पर्वत. ४ वेगानें. ५ निर्भय. ६ वज्राच्या अशनीप्रमाणें घट्ट, टणक. ७ भ्याले. ८ मोठा प्राणी. ९ किंचित् १० उघडून. ११ सविनय. १२ पिंगट. १३ जवळ येऊन.

हनुमानुवाच ।

किमर्थं सरुजस्ते[1][2]ऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः[3] ।
ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ॥ ५ ॥
वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः[4] ।
नरास्तु बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ॥ ६ ॥
क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदुषिषु[5] ।
धर्मघातिषु सज्जंते[6] बुद्धिमंतो भवद्विधाः ! ॥ ७ ॥
न त्वं धर्मं विजानासि, बुधा नोपासितास्त्वया ।
अल्पबुद्धितया बाल्यादुत्सादयसि[7] यन्मृगान्[8] ॥ ८ ॥
ब्रूहि कस्त्वं ? किमर्थं वा किमिदं वनमागतः ? ।
वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि[9] ॥ ९ ॥
क्व च त्वयाऽद्य गंतव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।
अतःपरमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः[10] ॥ १० ॥
विना सिद्धगतिं[11] वीर गतिरत्र न विद्यते ।
देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ॥ ११ ॥
कारुण्यात्त्वामहं[12] वीर वारयामि, निबोध मे ।
नातःपरं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि[13] प्रभो ॥ १२ ॥
स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ॥ १३ ॥
भक्षयित्वा निवर्तस्व, मा वृथा, प्राप्स्यसे वधं ।
ग्राह्यं यदि वचो मह्यं हितं मनुजपुंगव ॥ १४ ॥

---

१ रुजा सहितः=पीडित. २ त्वया. ३ उठविला गेलों. ४ माणसांपेक्षां कनिष्ठ पशुपक्षादि वर्गास तिर्यग्योनि असें म्हणतात. ५ देह, वाचा व मन यांनां दूषित करणारीं. ६ करण्यास प्रवृत्त होतात. ७ पीडतोस. ८ प्राणी. ९ राजपुरुषैः. १० चढण्यास अवघड. ११ देवांपेक्षां कनिष्ठ व माणसांपेक्षां श्रेष्ठ अशा लोकांची ही एक जाति आहे. १२ दयेनें, मेहेरबानीनें. १३ विश्वास धर.

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षणः[1] ॥ १ ॥

भीम उवाच ।

को भवान्? किं निमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः? ।
ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वां तु पृच्छति ॥ २ ॥
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
पांडवो वायुतनयो[2] भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स वाक्यं कुरुवीरस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
हनूमान्वायुतनयो[3] वायुपुत्रमभाषत ॥ ४ ॥

हनूमानुवाच ।

वानरोऽहं, न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितं ।
साधु गच्छ, निवर्तस्व, मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसं[4] ॥ ५ ॥

भीमसेन उवाच ।

वैशसं वाऽस्तु यद्वान्यन्न त्वं पृच्छामि वानर ।
प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मत्तो वा प्राप्स्यसे व्यथां ॥ ६ ॥

हनूमानुवाच ।

नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं, व्याधिना क्लेशितो ह्यहं ।
यद्यवश्यं प्रयातव्यं लंघयित्वा[5] प्रयाहि मां ॥ ७ ॥

---

१ शत्रूंचे कर्षण करणारा. २ भीम हा कुंतीला वायूपासून मंत्रसामर्थ्यानें उत्पन्न झाला होता. म्हणून त्यास वायुतनय असें म्हटलें आहे. ३ हनूमानहि वायूपासून अंजनीस झाला होता. ४ विरोध. ५ ओलांडून.

भीम उवाच ।

निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये, न लंघये ॥ ८ ॥
यद्यागमैर्न विद्यां च तमहं भूतभावनं ।
क्रमेयं त्वां, गिरिं चैव हनूमानिव सागरं ॥ ९ ॥

हनूमानुवाच ।

क एष हनूमान्नाम सागरो येन लंघितः ? ।
पृच्छामि त्वां, नरश्रेष्ठ, कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १० ॥

भीम उवाच ।

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो, बुद्धिसत्वबलान्वितः ।
रामायणेऽतिविख्यातः, श्रीमान्वानरपुंगवः ॥ ११ ॥
रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः ।
सागरः प्लवगेंद्रेण क्रमेणैकेन लंघितः ॥ १२ ॥
स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३ ॥
उतिष्ठ, देहि मे मार्गं, पश्य मे चाद्य पौरुषं ।
मच्छासनमकुर्वाणं त्वां वा नेष्ये यमक्षयं ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण दर्पितं ।
हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥

---

१ परमेश्वर २ ज्ञानानेंच ज्याची प्राप्ति होते असा. ३ अपमान करणार नाहीं. ४ सत्वगुण. ५ वानरांच्या मुख्यानें. ६ पराभव करण्यास. ७ आज्ञा. ८ यमाचे घरीं.

हनूमानुवाच ।

प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयाऽनघ ।
ममानुकंपया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य[1] गम्यतां ॥ १६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमं ।
मनसाऽचिंतयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७ ॥
"पुच्छे प्रगृह्य[2] तरसा हीनवीर्यपराक्रमं ।
सालोक्यमन्तकस्यैनं[4] नयाम्यद्येह वानरं" ॥ १८ ॥
सावज्ञमथ[5] वामेन स्मयन्, जग्राह पाणिना ।
न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ! ॥ १९ ॥
उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिंद्रायुधमिवोच्छ्रितं[6] ।
नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ! ॥ २० ॥
उत्क्षिप्तभ्रूर्विवृत्ताक्षः[7], संहतभ्रुकुटीमुखः[8] ।
स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो[9], न चोद्धर्तुं शशाक तं ॥ २१ ॥
यत्नवानपि तु श्रीमान्, लांगूलोद्धरणोद्धुरः[10] ।
कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडानताननः[11] ॥ २२ ॥
प्रणिपत्य च कौंतेयः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
"प्रसीद कपिशार्दूल, दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३ ॥
सिद्धो वा यदि वा देवो गंधर्वो वाऽथ गुह्यकः[12] ।
पृष्टः सन्कामया[13] ब्रूहि, कस्त्वं वानररूपधृक् ? ॥ २४ ॥

---

१ बाजूस सारून. २ जोरानें धरून. ३ बळानें, वेगानें. ४ अंतकाळ म्ह० यम त्याच्या जवळ यास नेईन. ५ अवज्ञा (उपमर्द) सहित. ६ उंच उचललेलें. ७ ताठ उघडलेले आहेत डोळे ज्याचे. ८ ज्याचे चेहेऱ्यावरील भुंवया जवळ जवळ आणलेल्या आहेत असा. ९ घामानें युक्त. १० तयारलेला. (उद्धता धूरस्मात्). ११ लाज. १२ गंधर्व, सिद्ध, इत्यादिप्रमाणें ही एक जात आहे. १३ कामा—इच्छा.

न चेद्गुह्यं महाबाहो, श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ।
शिष्यवत्त्वां तु पृच्छामि उपपन्नोस्मि तेऽनघ ॥ २९ ॥

काम्यकवनप्रत्यागमनम् ।

(पांडव गंधमादन पर्वतावरून परत काम्यक वनास निघण्याचे सुमाराचें प्रावृट् व शरद् ऋतुवर्णन आहे.)

वैशंपायन उवाच ।

निदाघांतकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १ ॥
छादयंतो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २ ॥
तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३ ॥
विरूढशष्पा धरणी, मत्तदंशसरीसृपा ।
बभूव पयसा सिक्ता, शांता, सर्वमनोरमा ॥ ४ ॥
न स्म प्रज्ञायते किंचिदंभसा समवस्तृते ।
समं वा विषमं वाऽपि नद्यो वा स्थावराणि च ॥ ५ ॥
क्षुब्धतोया, महावेगाः, श्वसमाना इवाशुगाः ।
सिंधवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६ ॥
नदतां काननांतेषु श्रूयंते विविधाः स्वनाः ।
वृष्टिभिच्छाद्यमानानां वराहमृगपक्षिणां ॥ ७ ॥

---

१ ग्रीष्म ऋतु, उन्हाळा. २ वर्षाऋतु (पावसाळा). ३ सुरू झाली. ४ आपटणारे. ५ आकाश. ६ मेघ. ७ उन्हाळा गेला असें सुचविणारे. ८ सूर्याची प्रभा नाहींशी करणारे. ९ वीज व विमल प्रभेनें युक्त. १० गवत जीचेवर रुजलें आहे अशी. ११ जिच्यावरील विषारी सर्प मत्त झाले आहेत अशी. १२ शिंपडलेली. १३ नीटसें ओळखत नाहीं. १४ सर्व वस्तू आच्छादिल्यामुळें. १५ उंच सखल. १६ भूतलादि. १७ नद्या.

स्तोकका[1]: शिखिन[2]श्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
मत्ताः परिपतंति स्म, दर्दुरा[3]श्चैव दर्पिताः ॥ ८ ॥
तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
अभ्यतीता[4] शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु[5] ॥ ९ ॥
क्रौंचहंससमाकीर्णा शरत्[6]प्रमुदिताऽभवत् ।
रूढ[7]कक्षवनप्रस्था, प्रसन्नजलनिम्नगा[8] ॥ १० ॥
विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाऽभवत् ।
मृगद्विज[9]समाकीर्णा पांडवानां महात्मनां ॥ ११ ॥
दृश्यंते शांतरजसः[10] क्षपा[11] जलदशीतलाः ।
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन[12] च विराजिताः ॥ १२ ॥
कुमुदैः, पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः, शिवाः ।
नदीः, पुष्करिणी[13]श्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३ ॥
आकाशनीकाश[14]तटां तीरवानीर[15]संकुलां ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीं ॥ १४ ॥
ते वै मुमुदिरे वीराः, प्रसन्नसलिलां शिवां ।
पश्यंतो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीं ॥ १५ ॥
तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ[16] स्म शारदी[17] ।
तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी[18] जनमेजय ॥ १६ ॥

---

१ चातक पक्षी. २ मोर. ३ बेडूक. ४ गेली. ५ गिरीवरील शुष्क स्थानें. ६ पिकाचा ऋतु. ७ रूढकक्ष (म्हणजे गवत ज्यांत रुजलें आहे अशीं) वनप्रस्थें म्ह० शिखरें आहेत जीमध्यें अशी. ८ नदी. ९ पक्षी. १० धूळ उडण्याची बंद झाली आहे अशा. ११ रात्री. १२ चंद्र. १३ कमळें ज्यांत रुजलीं आहेत अशीं डबकीं. १४ सदृश. १५ वेली. १६ पौर्णिमा व प्रतिपदा यांचे मधील संधिकाळ. १७ शरदृतूमधील रात्र. १८ कार्तिक पौर्णिमा.

पुण्यकृद्भिर्महासत्वैस्तापसैः सह पांडवाः ।
तत्सर्वे भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमं ॥ १७ ॥
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पांडवाः ।
सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्रययुर्वनं ॥ १८ ॥

पतिव्रतोपाख्यानम् ।

[कौशिक नांवाचा एक तपस्वी ब्राम्हण एकदा एका वृक्षाखालीं स्वाध्याय पठण करीत बसला होता. त्या ठिकाणीं एक बलाका (बगळी) त्या झाडावर बसली व तिनें मलोत्सर्ग केला. तो त्या ब्राह्मणाचे बरोबर डोक्यावर पडला; तेव्हां क्रोधाविष्ट होऊन त्या ब्रह्मणानें तीस शाप दिला. त्या शापानें ती दग्ध होऊन गेली. नंतर तो ब्राह्मण भिक्षा मागण्याकरितां एका गांवांत गेला, व एका घरासमोर 'भिक्षां देहि' असा ध्वनि केला; तों आंतून घरयजमाणीनें 'भिक्षा घेऊन येतें हां' असें आश्वासन दिलें, म्हणून तो तेथेंच तिष्ठत उभा राहिला. इकडे ती साध्वी घरांत गेली तांच घरचे यजमान प्रवासास गेले होते ते परत आले. ते दमलेले असल्यामुळं त्यांस पाद्य, उपहार वगैरे तिने दिलें. इतकें करण्यांत बराच काळ निघून गेला पतीची शांति झाल्यावर तिला भिक्षेस आलेल्या ब्राम्हणाचें स्मरण झालें; त्याबरोबर ती भिक्षा घेऊन बाहेर आली व त्या ब्राह्मणापाशीं क्षमा मागितली. ब्राम्हण आधींच शीघ्रकोपी, त्यांतून त्याला तिष्ठत उभें राहावें लागलेलं म्हणून तो अतिशय संतापला व त्या बाईस शाप देण्याची भीति दाखवूं लागला. त्या साध्वीनं चोख सांगितलें कीं "मला तुझ्या शापापासून कांहींच बाधा होणार नाहीं, कारण मी पतिसेवेंत गुंतल्यामुळं मला भिक्षा घालण्यास उशीर झाला". तेव्हां तो ब्राह्मण अतिशय संतापून म्हणाला कीं "हे स्त्रिये, तुला तुझा नवरा ब्राह्मणापेक्षां अधिक आहे काय? तुला अजून ब्राम्हणांचा प्रताप माहित नाहींसं दिसतें". त्यावर तिनें शांतपणें उत्तर केलें कीं "ब्रह्मन्, असें रागावण्याचें कारण नाहीं. पतिसेवा हा आद्यधर्म आहे. तो करित असतां कोणीही माझ्या आड येऊं शकणार नाहीं. तुम्हाला अद्याप ब्राम्हणाचे धर्मच कळले नाहींत" असें म्हणून ब्राह्मणधर्माचें रहस्य त्यास सांगून जास्त खुलाशाकरितां धर्मव्याधाकडे बोट दाखविलें. त्या ब्राम्हणाचाहि तिचें भाषण ऐकतांच राग निवाला व तो धर्मव्याधाकडे गेला.]

---

१ वाहनादींवर ओझें वगैरे चढविलें [योगं युज्यते (रथादौ) इति व्युत्पत्त्या वाहनादिकं, समूहुः आरोपितभारं कृतवंतः]. २ रात्रि. ३ खानगीचे कारभारी (Superintendent of the Royal Household).

मार्कंडेय उवाच ।

कश्चिद्द्विजातिप्रवरो, वेदाध्यायी, तपोधनः ।
तपस्वी, धर्मशीलश्च, कौशिको नाम, भारत ॥ १ ॥
सांगोपनिषदो वेदानधीते, द्विजसत्तम ।
स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २ ॥
उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥
तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपाध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षता ॥ ४ ॥
अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्धरणीतले ! ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्वामचेतनां ॥ ५ ॥
कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ।
अकार्यं कृतवानस्मि रोषरागबलात्कृतः ॥ ६ ॥

मार्कंडेय उवाच ।

इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान् ग्रामं भैक्ष्यार्थमाश्रितः ।
ग्रामे शुचीनि प्रचरत्कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥
प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ।
"देहीति" याचमानोऽसौ, "तिष्ठे"त्युक्तः स्त्रिया हि सः ॥ ८ ॥
शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुंबिनी ।
एतस्मिन्नंतरे राजन्क्षुधा संपीडितो भृशं ॥ ९ ॥
भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ।
सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यवहाय तं ॥ १० ॥

---

१ श्रेष्ठ. २ वरून. ३ ,बगळी. ४ झाडावर उतरली. ५ मल. ६ वाईट चिंतिलं, शाप दिला. ७ शापिलेली. ८ प्राण गेलेली. ९ दयेनं. १० रागाच्या आवेशानें पछाडलेला. ११ घरें. १२ भांडें. १३ सोडून.

पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्तुस्तथाऽऽसनं ।
प्रह्वा[1] पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥
आहारेणाथ भक्ष्यैश्च भोज्यैः सुमधुरैस्तथा ।
उच्छिष्टं[2] भाविता भर्तुर्भुक्तं नित्यं, युधिष्ठिर ॥ १२ ॥
दैवतं च पतिं मेने, भर्तुश्चित्तानुसारिणी[3] ।
कर्मणा, मनसा, वाचा, नान्यचित्ताऽभ्यगात्पतिं ॥ १३ ॥
तं सर्वभावोपगता, पतिशुश्रूषणे रता ।
साध्वाचारा, शुचिर्दक्षा, कुटुंबस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥
भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं साऽनुवर्तते ।
देवातिथिभृत्यानां, श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥
शुश्रूषणपरा नित्यं, सततं संयतेंद्रिया ।
सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्ष्यकांक्षिणं ॥ १६ ॥
कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा[4] ।
व्रीडिता[5] साऽभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति ? त्वं मां "तिष्ठे"त्युक्त्वा वरांगने ।
उपरोधं[6] कृतवती, न विसर्जितवत्यसि[7] ॥ १८ ॥

मार्कंडेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलंतमिव तेजसा ।
दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येंद्र सांत्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

---

१ विनत, आनंदित. २ उष्टं. ३ भर्त्यांच्या मनाप्रमाणें वागणारी. ४ सुंदर आहेत जिचे अशी. ५ लज्जित. ६ अडथळा केलास (म्हणजे डोळे मी पुढें जाणार होतों तो मला थांबविलास. ७ भिक्षा घातली नाहींस.

स्त्र्युवाच।

क्षंतुमर्हसि मे विद्वन्भर्ता मे दैवतं महत् ।
स चापि क्षुधितः श्रांतः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो, गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
गृहस्थधर्मे वर्तंती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१ ॥
इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते, किं पुनर्मानवो भुवि ? ।
अवलिप्ते न जानीषे, वृद्धानां न श्रुतं त्वया ॥ २२ ॥
ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ।

स्त्र्युवाच ।

नाहं बलाका, विप्रर्षे! त्यज क्रोधं तपोधन ॥ २३ ॥
अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ? ।
नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान् मनस्विनः ॥ २४ ॥
अपराधमिमं विप्र क्षंतुमर्हसि मेऽनघ ॥
जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमतां ॥ २५ ॥
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ।
तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनां ॥ २६ ॥
येषां क्रोधाग्निरद्यापि दंडके नोपशाम्यति ।
ब्राह्मणानां परिभवात् वातापिः सुदुरात्मवान् ॥ २७ ॥
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ।
बहुप्रभावाः श्रूयंते ब्राह्मणानां महात्मनां ॥ २८ ॥

---

१ येथें आला असतां. २–चा अपमान करितेस. ३ गर्विष्ठे. ४ मी अपमान करीत नाहीं ५ पिण्यास नालायक (अगस्ति ऋषीनें क्रोधामुळें सर्व सागर पिऊन टाकिला, या गोष्टीचा येथें उल्लेख केला आहे). ६ राक्षसाचें नाव. ७ जिरविला, पचविला.

क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनां ।
अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षंतुमर्हसि मेऽनघ ॥ २९ ॥
पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते, द्विज ।
दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परं ॥ ३० ॥
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं, द्विजोत्तम ।
शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशं ॥ ३१ ॥
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ।
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ॥ ३२ ॥
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
यो वदेदिह सत्यानि, गुरुं संतोषयेत च ॥ ३३ ॥
हिंसितश्च न हिंसेत, तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
जितेंद्रियो, धर्मपरः, स्वाध्यायनिरतः, शुचिः ॥ ३४ ॥
कामक्रोधौ वशे यस्य, तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ॥ ३५ ॥
सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
योऽध्यापयेदधीयीत, यजेद्वा, याजयीत वा ॥ ३६ ॥
दद्याद्वापि यथाशक्ति, तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
ब्रह्मचारी वदान्यो योऽप्यधीयाद्द्विजपुंगवः ॥ ३७ ॥
स्वाध्यायवानमत्तो वै, तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ॥ ३८ ॥
सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ।
धर्मं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवं ॥ ३९ ॥

---

१ अत्याचार, शिष्टाचाराचें उल्लंघन. २ दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीकडे लक्ष न देतां, अव्यवहित चित्तानें. ३ वेद. ४ स्वतः विद्या शिकतो, व दुसऱ्यास विद्या दान करितो. ५ जो स्वतः यज्ञादि हवन करतो, व दुसऱ्याकडून करवितो. ६ शीलवान्. ७ कोणत्याही मनोविकारानें उन्मत्त झालेला नाहीं असा. ८ बोलणारांचें. ९ सरळपणा.

इंद्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं, द्विजसत्तम ।
सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥ ४० ॥
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः, स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
"श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादि"ति वृद्धानुशासनं ॥ ४१ ॥
बहुधा दृश्यते, धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
भगवानपि धर्मज्ञः,स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ ४२ ॥
न तु तत्वेन भगवन्धर्मं वेत्सीति मे मतिः ।
यदि विप्र, न जानीषे धर्मं परमकं, द्विज ॥ ४३ ॥
धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीं ।
माता पितृभ्यां शुश्रूषुः, सत्यवादी, जितेंद्रियः ॥ ४४ ॥
मिथिलायां वसेद्व्याधः, स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
तत्र गच्छस्व, भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ४५ ॥
अत्युक्तमपि ते सर्वं क्षंतुमर्हस्यनिंदित ।
स्त्रियो ह्यवध्या सर्वेषां ये धर्ममभिविंदते ॥ ४६ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालंभस्त्वयात्युक्तो मम निश्रेयसं परं ॥
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४७ ॥

समाप्तं वनपर्व ।

---

१ ताब्यांत ठेवणें (ना०). २ सत्यामध्यें एकवटून ठेविला आहे. ३ वेद ज्यांचा आधार आहे असा. ४ वाडवडिलांचें असें सांगणें आहे. ५ योग्यायोग्य, सशास्त्र अशास्त्र, इत्यादिकांचा निर्णय करण्यास कठीण असा. ६ हा एक पुण्य पुरुष असून तो मिथिला नगरांत मांगाचें काम करीत असे. ७ जनकराजाची राजधानी. ८ धर्माचें रहस्य सांगेल. ९ येथें गम् धातु आत्मनेपदां घातला आहे. १० जास्ती बोलणें, बोलण्याचा अत्याचार. ११ जाणतात. १२ तूं काढलेली खरडपट्टी. १३ इष्ट साध्य करीन (म्ह० मिथिला नगरीस जाऊन धर्मव्याधास भेटेन).

G.G. = Ranade

1107